

Міністерство освіти і науки України
Відокремлений структурний підрозділ
«Любешівський технічний фаховий коледж
Луцького національного технічного університету»

Соціологія

Конспект лекцій для здобувачів освітньо-професійного
рівня фаховий молодший бакалавр всіх спеціальностей
денної форми навчання

Любешів 2023

УДК 94 (477) (07)

I 90

До друку

Голова методичної ради ВСП «Любешівський ТФК ЛНТУ»

_____ Герасимик-Чернова Т.П.

Електронна копія друкованого видання передана для внесення в репозитарій коледжу

Бібліотекар _____ М.М.Демих

Затверджено методичною радою ВСП «Любешівського ТФК ЛНТУ»,
протокол № _____ від «_____» _____ 2023 р.

Рекомендовано до видання на засіданні циклової (методичної) комісії викладачів
соціально-гуманітарних дисциплін, фізичного виховання та захисту України
протокол № _____ від «_____» _____ 2023

Голова циклової (методичної) комісії _____ Кравчик Л.М.

Укладач: _____ С.С.Мацерук, викладач вищої категорії

Рецензент: _____

Відповідальний за випуск: _____ С.С.Мацерук, викладач вищої категорії

Соціологія [Текст]: Конспект лекцій для здобувачів освітньо-професійного рівня
фаховий молодший бакалавр всіх спеціальностей денної форми навчання/ уклад.
С.С.Мацерук. – Любешів: Любешівський технічний фаховий коледж Луцького НТУ,
2023.

Методичне видання складене відповідно до діючої програми курсу «Соціологія» з
метою поглиблення знань із соціології .

© Мацерук С.С., 2023

ЗМІСТ

Передмова.....	6
ТЕМА 1. СОЦІОЛОГІЯ, ЇЇ МІСЦЕ І РОЛЬ У НАУЦІ ТА СУСПІЛЬСТВІ ...	8
1. Об'єкт і предмет соціології.....	8
2. Закони і категорії соціології	9
3. Структура, функції і методи соціології.....	11
4. Місце соціології в системі суспільних і гуманітарних наук	15
ТЕМА 2: СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА	17
1. Сутність та типологія суспільств.....	18
2. Характеристика суспільства як соціальної системи і його основних елементів.....	21
3. Соціальна структура суспільства.....	25
ТЕМА 3. ОСОБИСТІСТЬ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПРОЦЕСІВ.....	28
1. Поняття особистості в соціології.....	29
2. Соціалізація : сутність, етапи, агенти.....	31
3. Соціальний статус та соціальна роль особистості.....	34
4. Девіантна поведінка: форми, види, причини	38
ТЕМА 4: СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ	42
1. Соціальна стратифікація: поняття, основні методологічні підходи	42
2. Історичні типи соціальної стратифікації.....	46
3. Соціальна мобільність. Види.	48
ТЕМА 5. СОЦІОЛОГІЯ ЕКОЛОГІЇ	51
1. Об'єкт та предмет соціології екології	51
2. Розвиток соціально – екологічних поглядів.....	53
3. Основні категорії соціології екології	56
4. Особливості соціально-екологічних процесів у сучасній Україні.....	58
ТЕМА 6. СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ	60
1. Об'єкт і предмет соціології праці. Основні категорії.....	60
2. Еволюція концептуального підходу до людини і праці. Проблеми професійної майстерності людини	62
3. Мотиваційні аспекти праці. Форми і методи розвитку творчого потенціалу робітника та участь його в управлінні	67
4. Концепція службової кар'єри людини в соціології праці	70
ТЕМА 7. СОЦІОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ	75
1. Поняття конфлікту, його соціальна природа та функції у суспільстві	75
2. Основні соціологічні теорії конфлікту	77
3. Структура, причини та механізм соціального конфлікту.....	78
4. Типологія конфліктів та форми протікання	80
5. Попередження та розв'язання конфліктів.....	80
ТЕМА 8: СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї ТА ШЛЮБУ	83
1. Сутність сім'ї та шлюбу	83
2. Функції, структура сім'ї.....	84
3. Типологія сімейно-шлюбних форм	87
4. Соціальні фактори кризи сучасної сім'ї.....	88
5. Основні тенденції розвитку інституту сім'ї	92

Передмова

Загальне завдання курсу “Соціологія” – дати подання про структуру соціологічного знання і його деяких основних напрямках найбільш відповідній практиці соціального життя.

Соціологія з’ясовує місце і функції кожного соціального явища і процесу в межах соціологічного цілого, дає людям потрібні орієнтири, допомагає зрозуміти обставини життя, що їх оточують, сприяє пошуку виходу з лабіринту умов соціального буття, служить своєрідним компасом у буремному морі людських відносин.

Значення дисципліни в підготовці фахівця зумовлено тим, що вона забезпечує формування й розвиток у студентів наукових поглядів, переконань, знань в галузі суспільних відносин, основних сферах життєдіяльності людини, взаємовідносин між різними соціальними спільнотами та групами. Ці знання необхідні випускникам університету для аналізу соціальних процесів, що відбуваються в сучасному суспільстві, зокрема, в Україні.

Автор-укладач цього конспекту лекцій прагнув не лише втілити власний досвід викладання дисципліни “Соціологія”, але й орієнтуючись на новітні науково-теоретичні та навчально-методичні соціологічні видання, максимально врахувати теоретичні здобутки сучасної соціології задля формування у студентів систематизованих наукових уявлень про суспільство та гуманістичних засад світогляду.

Конспект лекцій складено з урахуванням вимог державного стандарту (програми) нормативної дисципліни “Соціологія”, розробленого Міністерством освіти і науки України і рекомендованого для впровадження в практику викладання у вищих закладах освіти та на підставі робочої навчальної програми цієї навчальної дисципліни.

Основна увага конспекту лекцій зосереджена на висвітленні 8-ми тем, призначення яких – формування знань про соціальну дійсність, розглядаються наступні теми курсу: соціологія, її роль у науці та суспільстві; суспільство як соціальна система; особистість у системі соціальних відносин і процесів; соціальна стратифікація та соціальна мобільність; соціологія екології; соціологія праці; соціологія конфлікту; соціологія сім’ї та шлюбу.

При складанні конспекту лекцій було використано матеріали найостанніших напрацювань зарубіжних і вітчизняних фахівців-соціологів, зокрема, наступні навчальні видання: Барвінський А.О. Соціологія. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Центр навчальної літератури, 2005; Герасимчук А.А., Палеха Ю.І., Шиян О.М. Соціологія: Навчальний посібник. – К.: Видавництво Європейського університету, 2004; Соціологія. Підручник. /За ред. В.Г. Городенка. – К.: Академія, 2003; Соціологія. Підручник. /За ред. В.М. Пічі. – Львів: “Магнолія Плюс”,

“Новий світ – 2000”, 2005. При цьому автор-укладач спирався на принцип комплексного вивчення студентами суспільних наук, який передбачає оволодіння ними поряд з соціологією низки історичних, філософських, економічних дисциплін.

Основна мета наданого конспекту лекцій полягає в розвитку творчого мислення студентів, наданні допомоги у самостійному оволодінні навчальним матеріалом.

Після вивчення та засвоєння наданого матеріалу студенти повинні знати:

- загальні питання теорії соціології (загальнотеоретичну соціологію);
- спеціальні і галузеві соціологічні теорії (теорії середнього рівня);
- конкретні соціологічні дослідження: види, методи.

вміти:

- орієнтуватися в соціальних процесах і оцінювати їх вплив на розвиток українського суспільства;
- використовувати знання про соціальні інститути для аналізу сучасних проблем суспільства;
- активно приймати участь у соціальному житті колективу, суспільства;
- глибоко розуміти дійсність та визначити своє місце в ній, концентрувати особисті зусилля на вирішення соціальних суперечностей;
- аналізувати соціально-політичну інформацію щодо ставлення нової соціальної реальності в Україні, в світі.

ТЕМА 1. СОЦІОЛОГІЯ, ЇЇ МІСЦЕ І РОЛЬ У НАУЦІ ТА СУСПІЛЬСТВІ

1. Об'єкт і предмет соціології.
2. Закони та категорії соціології.
3. Структура, функції, методи соціології.
4. Місце соціології в системі суспільних і гуманітарних наук.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- визначити сутність понять об'єкт і предмет соціології;
- знати визначення поняття “соціальний закон”, уміти пояснити його сутність і відмінність від законів інших наук;
- мати уявлення про те, що являють собою категорії соціології;
- охарактеризувати структуру соціологічного знання;
- розкрити зміст основних функцій соціології, дати їм визначення і показати їх роль у розвитку соціології;
- мати уявлення про основні методи соціологічного дослідження;
- усвідомити, що являє собою наука соціологія і пояснити, яке місце займає вона серед інших суспільних і гуманітарних наук.

1. Об'єкт і предмет соціології

Слово “соціологія” походить від латинського слова “societas” (суспільство). Отже, дане словосполучення означає в прямому розумінні вчення про суспільство. Вперше термін “соціологія” в науку ввів французький мислитель Огюст Конт (1798-1857), який вважається засновником науки. Вводячи новий термін у 30-х роках XIX ст., він визначав соціологію як загальну науку про структуру суспільства, його розвиток. Намагання пізнати, осмислити суспільство, реалізувати своє ставлення до нього супроводжувало людство на всіх етапах його історії. Виникнення соціології як самостійної науки було зумовлене розвитком соціуму та суспільствознавства в кінці XVIII – на початку XIX ст. В ті часи світ переживав глибокі соціальні зміни, пов'язані з переходом від традиційного до сучасного індустріального суспільства. Нові форми економічного та політичного життя вимагали конкретного наукового аналізу. Постала потреба переходу від загальних абстрактних філософських роздумів про суспільство та тенденції його розвитку до позитивної науки, яка має справу не тільки з теорією, а й оперує значним фактичним матеріалом. А так як наукові методи пізнання були розроблені і

застосовувались в той час природознавством, то соціологія перебувала під його впливом.

Об'єктом соціологічного знання є суспільство, але суспільство вивчають і право, і філософія, і історія, і етика і т.д. Отож, коли ми говоримо про об'єкт пізнання соціології, то маємо на увазі зв'язки і відносини, які прийнято називати соціальними.

Слід відрізнити об'єкт і предмет соціології. Коли ми говоримо про об'єкт пізнання, то мова йде про те, на що спрямована пізнавальна діяльність дослідника, а коли – про предмет, то це означає, що завдяки даній науці (у нашому випадку це соціологія) ми вивчаємо якусь специфічну сторону об'єкта. Тому предмет науки не може бути тотожним об'єкту (чи об'єктам), які вона вивчає. Предметом соціології є окремі аспекти, особливості, відносини об'єкта дослідження. Сучасне тлумачення предмета соціології має враховувати насамперед те, що вона є специфічним науковим знанням про суспільство, яке відрізняється від інших суспільних наук і має свій самостійний предмет. **Об'єкт соціології** – суспільство як цілісна соціальна реальність, що відбиває ту чи іншу сторону соціального життя, такі об'єктивні явища суспільства, як соціальні відносини, соціальні зв'язки, соціальні організації, соціальні інститути тощо. Зарубіжні автори по-різному висловлюються щодо предмета соціології, але найбільш загальноприйнятим є розуміння, що **предмет соціології** – це закони і закономірності функціонування та розвитку суспільства як цілісного організму; особистості, соціальної групи, спільноти; соціальне життя суспільства, тобто взаємодія соціальних суб'єктів з проблемами, пов'язаних з їх соціальними статусами і ролями.

Отже, **соціологія** – це наука про становлення, розвиток і функціонування суспільства, його елементів, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізми і принципи їх взаємодії.

2. Закони і категорії соціології

У процесі функціонування спільнот формується безліч різних соціальних зв'язків. Нерідко вони сприймаються, як щось тимчасове, випадкове. Та насправді всі вони зумовлені суспільними зв'язками, відносинами, що характеризуються загальністю, необхідністю. Ці зв'язки називають законами.

Соціальний закон – об'єктивний і повторюваний зв'язок між соціальними явищами та процесами, які виникають внаслідок масової діяльності людей або їх дій. В сучасній соціології виділяють п'ять категорій соціальних законів:

– **закони, що констатують співіснування соціальних явищ.** За такими законами, якщо явище одне, то має бути і інше явище. Так,

індустріалізація і урбанізація в суспільстві визначають скорочення зайнятого в суспільному господарстві населення;

– **закони, що визначають тенденції розвитку.** Ці закони зумовлюють зміну структури соціального об'єкта, перехід від одного порядку взаємовідносин до іншого. Наприклад, зміна характеру продуктивних сил вимагає зміни характеру виробничих відносин;

– **закони, що визначають зв'язок між соціальними явищами.** Це функціональні закони, вони відображають зв'язок між основними елементами соціального об'єкта, що відбиває характер його функціонування;

– **закони, що фіксують причинний зв'язок між соціальними явищами.** Ці закони зводяться до того, що найважливішою і найнеобхіднішою умовою соціальної інтеграції виступає поєднання суспільних інтересів з особистими;

– **закони, що вказують на можливість чи вирогідність зв'язку між соціальними явищами.** Так, рівень розпаду шлюбів в різних країнах підвищується і коливається разом з економічними циклами.

Соціальні закони або тенденції проявляються не взагалі, а в конкретній формі – в діяльності окремої людини. Людина діє в конкретній обстановці, умовах суспільства. Соціологія досліджує відносини соціальних спільностей, верств, що дозволяє не лише виявити форми прояву соціальних тенденцій у різних сферах суспільства, дисфункціональні елементи в соціальному механізмі, але й їх усувати.

Категорії соціології. Поняття “категорія” виражає універсальні особливості дійсності, загальні закономірності розвитку матеріальних, природних і духовних явищ. Як родові поняття, воно означає розряд, групу предметів, явищ тощо.

Розрізняють дві основних групи категорій соціології:

1. Категорії, що пояснюють статику суспільства, його структуру з виокремленням її основних підсистем та елементів. Серед них такі категорії, як “соціальна спільність”, “соціалізація”, “особистість”, “соціальна група”, “соціальна верства”, “соціальна стратифікація”, “соціальний контроль” та ін.

2. Категорії, що характеризують динаміку суспільства, його основні зміни – причини, характер, етапи тощо. Ці категорії вказують, як змінюється соціальний об'єкт, якими є особливості його розвитку. Серед них такі категорії, як “соціальний розвиток”, “соціальна трансформація”, “соціальний протест”, “соціальний рух”, “соціальна мобільність” та ін.

Більш поширеним є підхід, за яким виділяють три групи категорій:

1. **Загальнонаукові категорії** у соціологічному заломленні (“суспільство”, “соціальна система”, “соціальний розвиток” тощо).

2. **Безпосередні соціологічні категорії** (“соціальний статус”, “стратифікація”, “соціальний інститут”, “соціальна мобільність” тощо).

3. **Категорії дисциплін, суміжних із соціологією** (“особистість”, “сім’я”, “соціальна політика”, “економічна соціологія” тощо)

Однією з особливих і найуживаніших у соціології є категорія “соціальне”.

Соціальне (лат. *socialis* – товариський, громадський), сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами чи спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.

Категорія “соціальне” тісно взаємодіє з категорією “соціальні відносини”.

Соціальні відносини – самостійний, специфічний від суспільних відносин, які виражають діяльність соціальних суб’єктів, зумовлену їх неоднаковим становищем у суспільстві та роллю в суспільному житті.

Поняття “соціальні відносини” і “суспільні відносини” часто ототожнюють. Але це правомірно лише тоді, коли соціальні відносини розглядають у широкому значенні, протиставляючи їх природним. Суспільні відносини є більш широким поняттям, ніж соціальні відносини. Суспільні відносини – це ті відносини, які встановлюються між великими групами людей. За сферою прояву суспільні відносини можна поділити на: економічні, політичні, духовні, соціальні. Соціальні відносини – це стосунки між групами людей, різноманітні зв’язки між соціальними суб’єктами в процесі їх життєдіяльності, вони існують поряд з суспільними відносинами. До них можна віднести всі форми відносин між невеликими спільнотами: побутові, сусідські і т.д. Це трансформація суспільних норм через призму індивідуальних інтересів.

Важливими категоріями є також соціальна дія та соціальна взаємодія.

Соціальна дія – визначена система вчинків, засобів і методів, за допомогою яких особа чи група має намір змінити поведінку, установки або думки інших осіб чи груп;

Соціальна взаємодія – вид безпосередніх або опосередкованих стосунків, зв’язків, що існують і проявляються на суспільному і міжособистісному рівнях; форма соціальної комунікації або спілкування двох і більше осіб, спільнот, в якій систематично здійснюється вплив один на одного.

3. Структура, функції і методи соціології

Під структурою соціологічного знання розуміють систему взаємопов’язаних уявлень, понять, поглядів, підходів, теорій про соціальну

дійсність на різних рівнях, виходячи із ступеня узагальнення або конкретизації пояснення соціальної дійсності. Особливістю структури соціологічного знання є те, що вона є не просто певною сукупністю інформації, уявлень і наукових понять про соціальні явища і процеси, а перш за все певною упорядкованою системою знань про суспільство як динамічно функціонуючий соціальний організм.

Існує багато підходів до визначення критеріїв структуроутворення і кількості рівнів соціології – від найпростішого (поділ соціології на фундаментальну і прикладну до найскладнішого (виокремлення семи рівнів соціології). Але більшість учених дотримується думки про трирівневу структуру соціології, яка передбачає такі рівні соціологічного знання: загальнотеоретична соціологія, спеціальні і галузеві соціологічні теорії та емпіричні дослідження.

1. Загальнотеоретична соціологія. На цьому рівні суспільство вивчають як єдиний соціальний організм, акцентуючи на глобальних проблемах. Отримані знання встановлюють сутнісний зв'язок між окремими підсистемами суспільства, всебічно описують їх.

2. Спеціальні і галузеві соціологічні теорії мають набагато вужчий пізнавальний ракурс, аніж загальносоціологічні. Вони торкаються в основному окремих сфер суспільного життя, соціальних груп та інститутів, поєднують у собі теоретичний і емпіричний рівні дослідження. Вони, по суті, займають проміжне становище між фундаментальними і емпіричними дослідженнями, тобто займають середній рівень, і які забезпечують взаємозв'язок між ними в межах окремих галузей соціології.

Галузеві соціологічні теорії або просто галузеві соціології – галузі соціологічного знання, які постають на межі власне між соціологією та іншими науками: економікою, правознавством, політологією. Вони ніби розподіляють свій об'єкт з тією чи іншою наукою про суспільство, виділяючи в ньому власне соціальний вимір, насамперед, соціальні відносини, групові інтереси, інституційні зв'язки тощо. Так, галузевими називають економічну соціологію, соціологію політики, соціологію культури, соціологію праці тощо.

Спеціальні соціологічні теорії – галузі соціологічного знання, які вивчають, насамперед, окремі соціальні спільноти у їх конкретному стані (соціологія малих груп, соціологія міста, соціологія молоді, соціологія села та ін.), соціальні інститути (соціологія сім'ї, соціологія освіти тощо), соціальні процеси (соціологія конфлікту, соціологія вивчення мобільності міграційних процесів, масової комунікації, злочинності, самогубств і ін.). До спеціальних соціальних теорій відносять також соціологію особистості та ті теоретичні побудови, які пояснюють закономірності міжособистісного спілкування: теорію соціальних ролей, теорію референтних груп, соціальних статусів.

Третій рівень системи соціологічного знання – це **конкретно соціологічні (емпіричні) дослідження** соціальних фактів, тобто теорія, методика і техніка конкретно-соціологічного аналізу.

У сучасній соціології виділяють також – макро і мікро- соціології. **Макросоціологія** орієнтується на дослідженнях великих соціальних спільнот, систем і груп, а також на вивчення глобальних соціальних процесів. Тим самим вона спрямована на вивчення законів і закономірностей суспільного життя людства в цілому, у сукупності його основних підсистем.

Мікросоціологія досліджує соціальні процеси, явища і тенденції, що відбуваються у відносно невеликих соціальних системах, таких, як сім'я, колектив, мала соціальна група.

Основні функції соціології.

Різноманітність зв'язків в соціології із життя суспільства, її суспільне призначення визначаються насамперед тими функціями, які вона виконує:

1. **Пізнавальна функція.** Соціологія покликана вивчати соціальні явища, які через свою природу не тільки відчують постійну дію людської практики, а й самі є її прямим наслідком. Пізнавальна функція імплікує накопичення знань про природу конкретного стану соціальних явищ, про те, як розвиваються суспільство і людина.
2. **Описова функція** – систематизація, опис, нагромадження отриманого дослідницького матеріалу у вигляді аналітичних записок, різних наукових звітів, статей, книг.
3. **Інформаційна функція** – збір, систематизація і нагромадження соціологічної інформації, отриманої в результаті проведення дослідження.
4. **Прогностична функція** – видача соціологією соціальних прогнозів.
5. **Ідеологічна функція** – участь соціології в ідеологічному житті суспільства.
6. **Методологічна функція** – розробка засобів вивчення соціальних процесів та явищ.
7. **Функція соціального управління.** Виявляється у свідомій, цілеспрямованій дії щодо соціальних систем, інститутів, процесів з метою оптимізації напряму, темпів їх розвитку і функціонування.
8. **Виховна функція** – реалізується в тому, що знання, які здобуваються соціологією використовуються системою виховання і впливу на свідомість і поведінку людей з метою формування їх певних соціальних якостей.

Методи соціології.

Метод взагалі визначається в науковій літературі як систематизований засіб досягнення теоретичного і практичного результату, вирішення проблеми або отримання нової інформації.

В соціології використовують, по-перше, загальнонаукові методи (історичний, структурно-функціональний, порівняльний, системний, аналіз, синтез і т.ін.), по-друге, власне методи соціологічного дослідження.

Методи соціологічного дослідження діляться на **методи збору інформації** (метод аналізу документів, метод спостереження, метод опитування, метод експерименту) і **методи аналізу матеріалу** (використання статичних групувань, шкалування, виявлення кількісних залежностей і т.д.).

1. **Метод аналізу документів.** Документом в соціології називають створений людиною предмет, призначений для фіксації, передачі і зберігання інформації. В залежності від автора документи поділяються на офіційні (створені юридичною або посадовою особою) та документи приватного походження. За змістом документи поділяються на правові, економічні, технічні і т.д. Існує два види методів аналізу документів – традиційний і контент-аналіз.

2. **Метод спостереження.** Характерними рисами наукового спостереження, на відміну від буденного, є **систематичність, планомірність, цілеспрямованість.** Спостереження може бути: включеним, невключеним; польовим, лабораторним. Головною особливістю методу спостереження є те, що відбувається безпосередній зв'язок з об'єктом, також однією з особливостей методу є неможливість повторного спостереження.

3. **Метод опитування.** Даний метод займає 90% всіх методів збору інформації. Опитування – це метод збору соціальної інформації про об'єкт в ході безпосереднього (інтерв'ю) або опосередкованого (анкетування) соціально-психологічного спілкування соціолога (інтерв'юєра) і того, кого опитують (респондента) шляхом реєстрації відповідей респондента. Методи опитування поділяються на інтерв'ю і анкетне опитування. **Інтерв'ю** – бесіда, що проводиться за певним планом і передбачає прямий контакт інтерв'юєра з респондентом. Особливістю анкетного опитування є використання анкети, що заповнюється респондентом (сам читає анкету і фіксує відповіді). **Анкетне опитування** може бути очним, при якому інтерв'юєр роздає анкети і присутній при їх заповненні, та заочним, яке в свою чергу може бути поштовим (анкети розсилаються поштою і через деякий час повертаються дослідникам), пресовим (анкета публікується на сторінках газет чи журналів) і телефонним (опитування відбувається по телефону). Особливим видом опитування є **експертне опитування**, тобто опитування, в ході якого респондентом є експерт (спеціаліст в певній галузі діяльності).

4. **Метод експерименту.** Соціальний експеримент – спосіб отримання інформації про соціальний об'єкт в результаті впливу на нього деяких факторів. Експеримент передбачає безпосереднє втручання дослідника в

реальний хід подій. Виділяють наступні види експерименту: економічний, правовий, педагогічний, соціально-психологічний і т.д.

4. Місце соціології в системі суспільних і гуманітарних наук

Розглядаючи соціологію як специфічну систему знань в системі суспільних і гуманітарних наук, слід зазначити, що особливе місце її в цій системі пояснюється, **по-перше**, тим, що соціологія – це наука про суспільство, його явища і процеси; **по-друге**, вона включає в себе загальну соціологічну теорію, тобто теорію суспільства, яка виступає як теорія і методологія всіх інших суспільних і гуманітарних наук; **по-третє**, всі суспільні і гуманітарні науки, які вивчають різні сторони життєдіяльності суспільства і людини, завжди включали в себе соціальний аспект, тобто її закони і закономірності, які вивчаються в тій чи іншій сфері суспільного життя, реалізуються через діяльність людини; **по-четверте**, техніка і методика вивчення людини і її діяльності, методи соціального виміру і т.д., які розробляються соціологією, вкрай необхідні для використання їх для інших суспільних і гуманітарних наук; **по-п'яте**, склалася ціла система досліджень, які проводяться на стику соціології та інших наук. Ці дослідження отримали назву соціальних (соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-демографічні, соціально-екологічні і т.д.).

Особливе місце соціології в системі суспільних і гуманітарних наук полягає у формуванні у людей соціологічної культури та мислення, здатності правильно сприймати соціальні процеси, що відбуваються в нашому суспільстві, сприяє формуванню знань про соціальну дійсність, пояснює логіку та істинність процесів соціального розвитку, розробляє “універсальну” технологію емпіричного дослідження суспільства.

У системі суспільних наук соціологія найчастіше взаємодіє з історією. Об'єктом і предметом досліджень історії і соціології є суспільство, закономірності його розвитку та функціонування у конкретних часових вимірах. Але історія вивчає минуле суспільство, його розвиток у хронологічній послідовності, причому іншими засобами, ніж соціологія. Соціологія більше переймається актуальними сучасними проблемами.

Багато спільного між соціологією та філософією. Але соціологія має справу не лише з абстрактними законами та категоріями, а й з конкретними фактами дійсності. Її висновки та узагальнення здебільшого мають частковий, а не універсальний характер.

Соціологія тісно пов'язана з політологією. Їх взаємозв'язок виявляється в тому, що з'ясування закономірностей політичного життя є ефективним за умови розгляду суспільства як соціальної системи. Крім того, суспільство не можна пізнати і змінити без впливу на політичні структури. Взаємодія соціології та політології покликала до життя нову галузь науки – політичну соціологію.

Вивчаючи особливості держави, її інститутів у регулюванні соціальної діяльності мас та особистостей, соціологія спирається на дані правових наук, в полі зору яких – юридичні норми, що законодавчо закріплюють певні відносини у державі, регулюють соціальну поведінку людей.

Із психології як науки соціологія запозичує теорію мотивів поведінки, особистих та масових реакцій, методи дослідження соціальних орієнтацій особистості, які є необхідними компонентами при дослідженні поведінки особистості в колективі та суспільстві.

Соціологія активно співпрацює із соціальною статистикою. Соціальна статистика забезпечує соціологію соціальною та демографічною інформацією для оперативного аналізу змін у соціальних відносинах. На основі цього розроблюються соціальні прогнози, проекти соціального розвитку.

Соціологія співпрацює і з іншими науками (економіка, культурологія, етнографія, менеджмент та ін.)

Отже, соціологія функціонує у тісній взаємодії з комплексом соціально-гуманітарних наук, генеруючи ідеї, теорії про людину, її місце і роль у системі соціальних зв'язків тощо.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Коли виникла соціологія як специфічна галузь наукового знання?
2. Що є об'єктом соціології?
3. Чим відрізняється соціологія від інших наук про суспільство?
4. Що таке “соціальні закони”? Чим вони відрізняються від законів природи?
5. Що Ви розумієте під терміном “соціальне”?
6. Чим відрізняється макро- і мікросоціологічна теорії?
7. У чому суть основних функцій соціології?
8. Що ви розумієте під методами і прийомами соціології?
9. Чому зростає значення соціології в наш час?
10. У чому виявляється зв'язок соціології з іншими науками?
11. Аргументуйте твердження про соціологію як одну з провідних соціально-гуманітарних дисциплін.

Додаткова література з теми

1. Аверьянов Л.Я. Социология: что она знает и может. – М.: Социолог, 1993.
2. Барвінський А.О. Соціологія. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів: – К.: Центр навчальної літератури, 2005.
3. Волков Ю.Г., Мостовая И.В. Социология: Учебник для вузов /Под ред. проф. В.И. Добренкова. – М.: Гардарика, 2002.
4. Герасимчук А.А., Палеха Ю.І., Шиян О.М. Соціологія: Навч. посібник. – К.: Видавництво Європейського університету, 2002.

5. Кравченко А.И. Социология: Учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. – М.: Издательский центр “Академия”, 2002
6. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посібник. – К.: МАУП, 1998.
7. Основы социологии: Хрестоматия /Авт. кол. под рук. В.И. Астаховой. – Харьков: Прапор, 1997.
8. Попова И.М. Социология. Введение в специальность: Учебник.– К.: Тандем, 1997.
9. Система социологического знания: Учебное пособие /Сост. Г.В. Щёкин. – К.: МАУП, 1998.
10. Смелзер Н. Социология: Статьи разных лет. – М.: Феникс, 1994.
11. Сорокин П.А. Общедоступный учебник социологии. – М.: Наука, 1994.
12. Социология: Наука об обществе: Учеб. Пособие /Под общ. ред. В.П. Андрущенко, Н.И. Горлача. – Харьков: Рубикон, 1996.
13. Соціологія. Підручник /За ред. В.Т. Городенка. – К.: Академія, 2003.
14. Соціологія: Підручник /За ред. В.М. Пічі.- Львів: “Магнолія Плюс”, “Новий світ – 2000”, 2005.
15. Руденко І.П. Соціологія. Курс лекцій. Навчальний посібник для вузів. – Харків, 1996.
16. Якуба Е.А. Социология: учебное пособие для студентов. – Харьков: Константа, 1996.

ТЕМА 2: СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА

1. Сутність та типологія суспільств.
2. Суспільство, як соціальна система. Характеристика його основних елементів.
3. Соціальна структура суспільства.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- знати визначення і розуміти сутність терміна «суспільство» у його широкому і вузькому значеннях, а також вміти розрізняти поняття «суспільство», «держава», «країна»;
- скласти уявлення про різні типи суспільства і вміти їх підрозділяти, використовуючи різні підстави;
- розібратись в сутності системного підходу до вивчення суспільства, мати чітке уявлення про поняття «система» і «соціальна система»;

- знати зміст і відмінності таких системаутворюючих елементів суспільства, як соціальна спільність, соціальна група, соціальний інститут, соціальна організація;
- знати визначення терміна «соціальна структура суспільства» у широкому і вузькому його значеннях.

1.Сутність та типологія суспільств

В соціологічній науці термін «суспільство» розглядається в широкому і вузькому значеннях. **У широкому значенні** – це сукупність відносин зв'язків між людьми, що історично розвиваються і складаються в процесі їхньої спільної життєдіяльності. **У вузькому значенні** - це історичний конкретний тип (рід, вид, підвид) того чи іншого суспільства (наприклад, буржуазне суспільство), певні форми соціальних відносин і зв'язків, що відображають всебічну залежність індивідів одне від одного.

Осмислення й усвідомлення того, що людина живе в суспільстві, відбувалося в процесі тривалого розвитку соціально-філософської науки : в античні часи сфера людського буття ототожнювалася не з суспільством, а з державною; у філософії Нового часу уявлення про суспільство спочатку формуються переважно в рамках теорії суспільного договору, відповідно до якої перехід людини з природного в суспільний стан пов'язується з виникненням держави. Великий крок вперед у цьому напрямку був зроблений Г. Гегелем , який відокремив громадянське суспільство як сферу приватних (майнових та інших) інтересів людей від держави, що являє собою сукупність взаємозалежних установ і організацій, які здійснюють управління суспільством, використовуючи владні функції. В поясненні сутності і будові суспільства, як цілісної системи, механізмів його функціонування і розвитку особлива роль належить засновникам і видатним представникам соціологічної науки. Французький соціолог О.Конт вважав суспільство функціональною системою, структуру якої складають сім'я, класи і держава і яка базується на поділі праці і солідарності. Є.Дюркгейм розглядав суспільство, як індивідуальну духовну реальність, засновану на системі колективних уявлень. Класик німецької соціології М.Вебер вважав, що суспільство - це взаємодія людей, яка є продуктом соціальної тобто орієнтованої на інших людей , дії. Американський соціолог Т.Парсонс визначав суспільство , як систему соціальних дій і відносин між людьми, початком яких є норми і цінності. К.Маркс вважав , що суспільство - це сукупність відносин між людьми , що історично розвиваються в процесі їхньої спільної діяльності.

Таким чином, поняття суспільство в своєму історичному розвитку мало велику кількість різних тлумачень залежно від історичного періоду, а також концепцій і шкіл, в межах яких воно формувалося.

Зазначимо, що варто розрізняти три дуже подібні поняття – «країна», «держава», «суспільство». **Країна** – це частина світу або території, що має визначені кордони і користується державним суверенітетом. **Держава** – це політична організація даної країни, що включає визначений тип режиму влади, органи і структури правління. **Суспільство** – це соціальна організація даної країни, основу якої складає соціальна структура. Отже, суспільство – це соціальна організація не тільки країни, але також нації, народності, племені.

Ознаки суспільства:

- До найхарактерніших сутнісних рис суспільства належить:
- спільність території проживання людей, що взаємодіють між собою;
- цілісність і сталість (єдине ціле);
- здатність підтримувати та відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків;
- певний рівень розвитку культури, система норм і цінностей, покладених в основу соціальних зв'язків між людьми;
- автономність та самодостатність, самовідтворення, саморегулювання, саморозвиток.

Із соціологічної точки зору американський соціолог Едуард Шіпз суспільством вважав об'єднання, що відповідає таким критеріям:

1. Не є частинною якої-небудь більш великої соціальної системи (суспільства);
2. шлюби укладаються між представниками лише даного об'єднання (суспільства);
3. поповнення за рахунок дітей, які визнані представниками цього суспільства;
4. існування його у тривалішому часі, ніж середня тривалість життя окремого індивіда;
5. наявність власної назви та історії;
6. єдність загальної системи цінностей (традиції, звичаїв, норм, законів, правил тощо);
7. має власну систему управління.

Усе це дає змогу трактувати суспільство як соціальну систему.

Типи суспільства:

Історію людства можна класифікувати через обмежену кількість базових типів суспільства. **Типологізація суспільства** – це класифікація суспільства на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, які відрізняють одні суспільства від інших. Залежно від критеріїв соціологи по-різному визначали типи суспільств. Наприклад, беручи за головну ознаку писемність, їх поділяли **на писемні та дописемні**. За критерієм чисельності рівнів управління та ступенів соціальної диференціації всі суспільства поділяють на **прості і складні**.

Прості суспільства – це ті, де немає керівників та підлеглих, багатих та бідних (первісні племена), **складні суспільства** – це суспільства, де є кілька рівнів управління, декілька соціальних верств населення, що розташовуються зверху вниз із зменшенням доходів. Характерним для соціології є розподіл суспільства на традиційне та індустріальні. В основі цієї типології лежить критерій способу здобуття засобів існування:

1. **Суспільство мисливців і збирачів.** Структура його надто проста, а соціальне життя організоване на основі родинних зв'язків, усім править вождь.

2. **Садівничі суспільства.** Воно теж ще не знає, що таке додатковий продукт, основою його соціальної структури є родині зв'язки. Але їх система помітно розвинутіша, складніша.

3. **Аграрні суспільства.** На цьому етапі вже з'являється додатковий продукт, розвиваються торгівля, ремесло, зароджується держава. Система родинних зв'язків перестає бути основою соціальної структури суспільства.

4. **Промислові суспільства.** Виникають наприкінці 18 століття, з появою промислового виробництва, використанням у виробничих цілях наукових знань, значним додатковим продуктом, розвитку системи державного управління.

Застосування цього критерію іншими соціологами передбачає, крім перших трьох, індустріальне та постіндустріальне суспільства (правда, не у всіх країнах, а лише у найрозвинутіших). У **постіндустріальному** суспільстві переважає не промисловість, а інформатика, інформаційно - комп'ютерні технології та сфера обслуговування. Безлюдні роботизовані заводські цехи, гігантські супермаркети, космічні станції – ознаки постіндустріального суспільства, яке ще часто називають інформаційним. Глобальні зміни відбуваються у всьому соціокультурному комплексі.

Для постіндустріального (інформаційного або технотронного) суспільства характерно: висунення на передній план (після сільського господарства і промисловості) теоретичної сфери економічної діяльності – сфери послуг; індивідуалізація виробництва і споживання, визначення провідної ролі науки, знань, отримання і розповсюдження інформації, а також університетів, науковців, менеджерів, комп'ютеризація і відкритість суспільства; безперервна освіта і різке зростання творчого начала в праці, професіоналізму, відповідальності. Різницю стартових умов соціального просування визначають вже не расові, статеві або вікові відмінності, а освіта, досвід, майстерність, талант людини.

Існують й інші підходи до типологізації суспільства. Зокрема в середині 19 століття К.Маркс запропонував власну типологію суспільства за **способом виробництва і формою власності** – первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична, комуністична суспільно – економічні формації. Німецький соціолог Фердинанд Тьонніс з огляду на

наявність і стан промислового виробництва, класифікував їх на **традиційне** (допромислове) та **промислове**.

Сучасна соціологія використовує всі зазначені типології, поєднуючи їх у певну синтетичну модель. Її автором вважають американського соціолога Даніеля Белла, що розділяв всесвітню історію людства на три стадії: **доіндустріальну, індустріальну, постіндустріальну**.

Соціальний розвиток суспільства зв'язаний з такими соціальними змінами, коли одна стадія приходить на зміну іншій, змінюються технологія, спосіб виробництва, форма власності, соціальні інститути, політичний режим, культура, спосіб життя, чисельність населення, соціальна структура суспільства. Процес соціальних змін, що відбувається впродовж періоду переходу суспільства від доіндустріальної до індустріальної форми життя носить назву **модернізація**. Вона охоплює кардинальні зміни соціальних інститутів та способу життя людей.

Модернізація – це перехід від однієї якості суспільства до іншої, спроба кожного окремого суспільства пристосовуватися до сучасних вимог, відмова від старих форм життєдіяльності та пошук нових. За умов модернізації на перший план виходять технологічні і економічні тенденції в розвитку суспільства. Соціологи розрізняють два типи модернізації – органічну та неорганічну.

Органічна модернізація є моментом власного розвитку країни та підготовлена всім ходом попередньої її еволюції. Така модернізація починається з культури, зі змін у суспільній свідомості.

Неорганічна модернізація - це відповідь на зовнішній виклик зі сторони більш розвинутих країн, формою «наздогоняючого розвитку» з метою подолання історичної відсталості. Вона починається з економіки та політики, а не з культури. Саме такий вид модернізації властивий пострадянським країнам.

2. Характеристика суспільства як соціальної системи і його основних елементів

Система являє собою сукупність елементів, між якими існує взаємозв'язок і взаємодія і які в цій взаємодії утворюють єдине ціле.

Суспільство розглядають як макросистему, яка включає сукупність підсистем.

Поняття соціальної системи.

Соціальна система – це складноорганізоване цілісне утворення, впорядковане і пов'язане з сукупністю взаємодетермінованих зв'язків між його елементами.

Можна виділити ряд особливостей, які притаманні соціальній системі:

- 1) Цілісність, відносна завершеність об'єкта і його відносна єдність;

- 2) Наявність внутрішніх зв'язків;
- 3) Наявність зовнішніх зв'язків з іншими об'єктами та системами;
- 4) Має свою структуру, внутрішню будову;
- 5) Соціальна система, як об'єкт є відносно автономною;
- 6) Самоорганізована і саморегульована система;
- 7) Виконує численні функції;
- 8) Соціальна система скерована на досягання певного результату.

У суспільстві існує складна ієрархія соціальних систем, які відрізняються одна від одної.

Суперсистемою або великою соціальною системою є суспільство. Як велика соціальна система, суспільство складається з великої кількості індивідів, їх соціальних зв'язків, взаємодій і відносин. В результаті взаємодії всіх системоутворюючих елементів суспільство стає цілісною, великою соціальною (соціетальною) системою з новими якостями, яких немає в жодному включених до неї елементів окремо. Значними елементами суспільства як соціальної системи виступають його **економічна, соціальна, політична, духовна структури**, взаємодія елементів яких (систем загального порядку) інституціоналізує їх соціальні системи (економічну, соціальну, політичну, духовну і т.д.). Кожна з цих найбільш загальних соціальних систем займає певне місце в суспільстві, як соціетальна система і виконує у ньому строго окреслені функції. Наприклад, економічна система виконує функцію виробництва, обміну і розподілу матеріальних благ, соціальна - функцію соціалізації індивідів, політична - функцію соціального управління і контролю, духовна - функцію виробництва духовних благ. Дані елементи суспільства утворюють ієрархічну залежність, у якій економічна система є визначальною, а соціальна, політична, духовна - похідними від неї. Однак, це не означає, що між даними системами в суспільстві відсутній зворотний зв'язок, тобто кожна наступна система робить зворотний вплив на попередній.

Основними типами виділення й аналізу соціальних систем є соціальні спільноти, соціальні інститути, соціальні організації.

Соціальна спільність - це сукупність індивідів, яка реально існує, яку можна емпірично зафіксувати, що відрізняється відносною цілісністю та виступає самостійним суб'єктом соціальної дії (молодь, політична партія, сім'я тощо).

Соціальні спільноти відрізняються великим різноманіттям видів і форм. За кількісним складом вони змінюються від союзу двох людей (діади), до таких, які начисляють десятки мільйонів; за **тривалістю існування** - від таких, що тривають недовго (концертна аудиторія), до таких, що існують протягом багатьох століть (етноси); за **щільністю зв'язків** між індивідами - від різного ступеня згуртованих колективів (протестантська секта) до вельми розпливчатих, аморфних організацій

(клуб любителів певного стилю в музиці). Соціальні спільноти можуть виникати спонтанно (мимовільно), інституціоналізовано (організовано), бути формальними чи неформальними. За найдетальнішою сукупністю ознак можна виділити два широкі підкласи соціальних спільнот – масові й групові спільноти.

Масова соціальна спільнота – це сукупність індивідів, яких об'єднують спільні погляди, схильності, смаки тощо. Наприклад, широкі рухи за чистоту навколишнього середовища, члени любителських клубів, вболівальники спортивних команд. Масові соціальні спільноти мають в основному статистичний характер, значною мірою вони є неструктуризованими, аморфними утвореннями ситуативного походження. Функціонують на основі і в межах конкретної діяльності, неможливі поза нею.

Групова соціальна спільнота (соціальна група).

Соціальна група – відносна мала кількість людей, пов'язаних між собою формою діяльності, спільністю інтересів, норм, цінностей. У суспільстві існує значна кількість типів, видів груп.

Види груп.

Залежно від чисельності групи поділяються на :

Великі – включають значну кількість людей, які між собою не взаємодіють (колектив підприємства).

Малі – відносно невелика кількістю людей, які безпосередньо пов'язані особистим контактом, об'єднані спільними інтересами, цілями (студентська група), як правило, в малій групі є лідер.

В залежності від способу утворення соціальної групи поділяються на: **формальні** – організовані для реалізації певної задачі, цілі чи на основі спеціалізованої діяльності (студентська група); **неформальні** - добровільні об'єднання людей на основі інтересів, симпатій(компанія друзів).

В залежності від соціального статусу – **статусні** групи (викладачі, лікарі, адвокати тощо).

Від характеру зв'язків в середині групи, поділяються на первинні і вторинні.

Первинна соціальна група – це невелика група людей, між якими існують прямі контакти, що відображають різні аспекти їх особистостей. До первинних соціальних груп можна віднести сім'ю, групи друзів, невеликі виробничі колективи.

Вторинна соціальна група, між якими майже відсутні емоційні зв'язки і її взаємодія зумовлена прагненням досягнути певної мети.

Виділяють також такий вид груп, як **референтна група** – це соціальна група, що реферує цінності суспільства і за нормами якої живе і діє індивід, який входить до складу цієї групи.

Соціальний інститут – це стійка, організована форма діяльності груп, спільностей людей, соціальних верств, форма закріплення і способ здійснення спеціалізованої діяльності, яка забезпечує функціонування суспільних відносин. Соціальні інститути виникають в процесі суспільного розподілу праці і суспільних відносин в межах соціальної організації суспільства. Їх діяльність може бути охарактеризована з зовнішнього та внутрішнього боку. **Зовнішні соціальні інститути** — це сукупність осіб, установ, які володіють певними матеріальними засобами і здійснюють конкретну соціальну функцію. Змістовна, внутрішня, сторона діяльності соціальних інститутів - певний набір стандартів поведінки конкретних осіб в конкретній ситуації. Кожний соціальний інститут характеризується наявністю мети діяльності конкретними функціями, що забезпечують її досягнення, набором соціальних позицій та ролей, типових для певного соціального інституту, а також системою санкцій.

Інституціоналізовані соціальні зв'язки бувають формальні і неформальні.

Формальні соціальні інститути мають загальну ознаку — взаємодія між суб'єктами здійснюється на основі формально обумовлених правил, законів, регламентів, положень і т. п.

Неформальні соціальні інститути хоча і регламентуються в соціальних діях, зв'язках, але не оформлені законом. Неформальні соціальні інститути ґрунтуються на особистих зв'язках, взаємних симпатіях, безпосередньому спілкуванні. Прикладом неформального соціального інституту може бути дружба.

Кожний соціальний інститут має свою структуру, яка включає:

1. Соціальні норми, правила, які уособлюються у вимогах, статутах, інструкціях, законах.

Соціальні норми — це система вимог і правил, які встановлені суспільством або групою щодо своїх членів з метою здійснення ними діяльності за певним зразком. Соціальні норми деперсоналізовані, вони стосуються кожного члена суспільства.

2. Наявність спеціалізованих установ, закладів (наприклад, тюрма, церква як будівля).
3. Спеціалізований професійний суб'єкт соціального інституту (наприклад, в політичних інститутах — чиновники).
4. Здійснення соціального контролю, яке відбувається через санкції.

Прикладом формального соціального інституту може бути суд.

Соціальні норми уособлюються в даному випадку в юридичних законах. Спеціалізованим закладом є суд як установа. Спеціалізовані суб'єкти соціального інституту — судді, прокурори, адвокати.

Здійснення соціального контролю відбувається через санкції (покарання за скоєний злочин).

За типом вирішуваних завдань соціальні інститути можна розділити на п'ять груп:

1. **економічні**, що займаються виробництвом і розподілом матеріальних благ, організацією праці і т. ін. (власність);
2. **політичні**, пов'язані із здійсненням функцій влади (влада, уряд, держава);
3. **інститути стратифікації**, які визначають розподіл позицій і людських ресурсів;
4. **родинні інститути** (сім'я, шлюб);
5. **культурні інститути**, що пов'язані з релігійними звичаями, з науковою і художньою творчістю; організують відношення людей до релігії, культури та ін. (церква, мистецтво).

Основними функціями соціальних інститутів є: організаційна, регулятивна – управлінська, культурна – виховна, контрольна.

Суспільство, як соціальна реальність упорядковано не тільки інституціонально, а й організовано. Організація, як процес налагодження та узгодження поведінки індивідів притаманна всім суспільним утворенням – об'єднанням людей, закладам, установам тощо.

Соціальні організації – це відносно автономна група людей, що разом прагне досягти визначної мети. Основні ознаки соціальної організації – це наявність мети, сукупність статусів і ролей, наявність правил у середині організації, ієрархічна структура, підпорядкованість вищестоящим організаціям. Наприклад школа, університет, банк, підприємство, фірма тощо.

Суспільство розглядає соціальну організацію, як інструмент для досягнення певних цілей – економічних, соціальних, політичних, ідеологічних. Особливості соціальної організації полягають насамперед в ієрархічності її елементів, тобто це не що інакше, як пірамідально побудована система. Їхніми елементами, як і елементами всіх соціальних систем є люди, які взаємопов'язані між собою на основі ієрархії соціальних статусів та соціальних ролей. Що до типології організацій, найбільше виділяють два основних типи: формальні і неформальні організації.

Формальні організації будують соціальні відносини на підставі регламентації зв'язків, статусів, норм. Ними є, наприклад, фірма, мерія, університет.

Неформальні організації ґрунтуються на товариських взаєминах та особистому виборі зв'язків учасників і характеризується соціальною самостійністю. Ними є любительські групи, відносини лідерства тощо.

3. Соціальна структура суспільства

Будь яка соціальна система має певну соціальну структуру.

Соціальна структура суспільства - ієрархічно упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками і відносинами.

Соціальна структура суспільства є частиною соціальної системи, об'єднує в собі два компонента – **соціальний склад**, тобто набір елементів даної структури, серед яких різноманітні за типом спільності та групи людей; **соціальні зв'язки**, тобто набір зв'язків цих елементів, що відрізняються як за поширеною їхньою дією, так і за значенням у характеристиці соціальної структури суспільства на певному етапі функціонування й розвитку.

Отже, соціальна структура суспільства це стійкий зв'язок елементів у соціальній системі, що означає об'єктивний розподіл суспільства на окремі спільності (групи, класи, прошарки) і в той самий час, вказує на різноманітне становище людей щодо один одного, виходячи з численних критеріїв. Кожен з елементів соціальної структури суспільства у свою чергу є складною соціальною системою зі своїми підсистемами і зв'язками. Основними елементами соціальної структури є індивіди, котрі займають окремі соціальні позиції (статуси) в суспільстві й виконують у ньому певні соціальні функції (ролі). На основі статусно-рольових ознак і відбувається об'єднання індивідів у групи та інші соціальні спільності. Тому соціальну структуру суспільства визначають ще і як сукупність статусів і ролей, які схожі на переплетення гілок, що складають крону дерева. У свою чергу статуси й ролі – це похідні суспільного поділу праці, які освоюють індивіди у процесі соціалізації.

Таким чином, соціальна структура – це анатомічний «кістяк» суспільства, де «плоттю», що оточує даний «кістяк» є культура, а початком є соціальний контроль, який включає різноманітні норми й санкції, прийняті в даному суспільстві. Крім того, варто підкреслити, що «будівельними цеглинами» соціальної структури суспільства є саме статуси й ролі, що пов'язуються між собою функціональними відносинами

У соціології поняття «соціальна структура» вживається в широкому й вузькому значеннях. У **широкому значенні** соціальна структура – це побудова суспільства в цілому, система зв'язків між усіма основними елементами. У **вузькому значенні** термін «соціальна структура» визначають, як сукупність соціально – класових, соціально – демографічних, професійно – кваліфікаційних, територіальних, етнічних конфесійних спільностей, пов'язаних відносно стійкими взаємовідносинами.

Основні підструктури соціальної структури суспільства.

- **Соціально – класова структура** суспільства – сукупність соціальних класів, певні зв'язки і відносини. Основу соціально – класової структури складають класи - великі соціальні спільності людей, що

розрізняються за їх місцем в системі суспільного виробництва. Англійський соціолог Чарльз Бут на основі поділу населення залежно від умов його існування (район проживання, прибуток, тип житла та інші) виділяв три суспільних класи : «вищий», «середній», і «нижчий». Таким розподілом користуються і сучасні соціологи;

- **Соціально – демографічна структура** включає спільності, які виділяються за віком, статтю. Ці групи утворюються на основі соціально – демографічних ознак (молодь, пенсіонери, жінки та ін.);

- **Професійно – кваліфікаційна структура** суспільства включає спільності, що утворюються на основі професійної діяльності в різних галузях народного господарства;

- **Соціально – територіальна структура.** Територіальні спільності розподіляються за місцем проживання (мешканці міста, села, регіонів).

- **Етнічні спільності** – це спільності людей, об'єднаних за етнічною ознакою (народ, нація).

- **Конфесійні спільності** – групи людей, що утворюються на основі віросповідання, на основі належності до певної віри (християнин, буддисти і інші).

Отже, суспільство є складноструктурованою та багатовимірною будовою. Кожна особистість від народження до кінця свого життя в ньому може бути охарактеризована через набір властивих їй статусів та відповідних їм соціальних ролей, також об'єктивно є членом одночасно багатьох соціальних груп та спільнот, які разом з соціальними інститутами та соціальними організаціями , системою соціальних відносин і складають соціальну структуру суспільства.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Що таке « суспільство»? Чому людина не може існувати поза суспільством?
2. Чи можна ототожнювати суспільство з державою? Поясніть.
3. Які історичні типи суспільства ви знаєте?
4. За якими критеріями можна здійснювати типологізацію суспільства? Наведіть приклад.
5. В чому полягає різниця між доіндустріальним, індустріальним та постіндустріальним суспільством?
6. До якого типу суспільства ви віднесли б сучасну Україну?
7. Що слід розуміти під терміном «модернізація суспільства»?
8. Що означає суспільство як соціальна система?
9. Охарактеризуйте основні елементи соціальної системи.
10. Поясніть поняття соціального інституту, яка його структура?
11. На основі чого утворюються соціальні спільності?
12. Що таке соціальна структура суспільства?

Додаткова література з теми

1. Американская социологическая мысль: тексты / Под ред. В. И. Добренкова. – М.: Издательство МГУ, 1994.
2. Асп Э. Введение в социологию. – Спб, 1999.
3. Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990.
4. Афанасьев В.Г. Системность и общество.- М.: Политиздат, 1982.
5. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології від античності до початку ХХ ст.- К, 1993.
6. Карташев В.А. Система систем. Очерки общей теории и методологии. – М.: Прогресс – Академия, 1995.
7. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура.-К.: Абрис, 1996.
8. Луман Н. Понятие общества //Проблемы теоретической социологии.- СПб, 1994.
9. Система социологического знания : Учеб. пособие/ Сост. Г.В.Щекин.- К.: МАУП, 1998
10. Смелзер Н. Социология / Пер. с англ. – М.: Феникс, 1994.
11. Социология: наука об обществе: Учеб. пособие / Под общ. ред.
12. В.П. Андрущенко, Н. И. Горлача.- Харьков: Рубикон, 1996
13. Піча В.М., Хома Н.М. Соціологія. Підручник. – Львів: «Новий світ - 2000», 2005
14. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник – довідник / За заг. ред. В.М. Пічі. – К.: «Каравела», Львів «Новий світ - 2000», 20002
15. Соціологія. Навчальний посібник. Упорядник Марчук Г.Г – Тернопіль, 1998
16. Черниш Н. Соціологія: Курс лекцій. – Львів: Кальварія, 1996
17. Шаповал М. Загальна соціологія. –К. : УЦДК, 1996
18. Якуба Е.А. Соціологія: Учеб. пособие. – Харьков: Константа, 1996.

ТЕМА 3. ОСОБИСТІСТЬ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПРОЦЕСІВ

1. Поняття особистості в соціології.
2. Соціалізація: сутність, етапи, агенти.
3. Соціальний статус та соціальна роль особистості.
4. Девіантна поведінка: форми, види, причини.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- розкрити поняття особистості, її роль в системі соціальних відносин та процесів;

- визначити складові соціальної структури особистості та охарактеризувати їх;
- пояснити сутність процесу соціалізації, етапи її проходження;
- усвідомити зміст поняття «соціальний статус» та «соціальна роль» особистості;
- охарактеризувати соціальний тип особистості;
- проаналізувати сутність девіації та її основні форми, види, причини.

1. Поняття особистості в соціології

Елементами соціальних систем є люди. Входження людини в суспільство відбувається через різноманітні соціальні спільноти: групи, інститути, організації та системи прийнятих у суспільстві норм і цінностей (культуру). Внаслідок цього людина залучена до багатьох соціальних систем, кожна з яких справляє на неї системоформуючий вплив. Вона стає не тільки елементом соціальної системи, а системою, що має складну структуру.

У соціології особистість розглядається не як продукт природи, а передусім як сукупність суспільних відносин, продукт суспільства.

Особистість як соціальна якість людини є предметом соціальних наук: філософії, соціології, психології та ін. Соціологія досліджує особистість як суб'єкт соціальних відносин, виділяючи в ній соціально-типові характеристики, які розвиваються під впливом соціальних інститутів, а також шляхи та канали зворотного впливу особистості на соціальний світ. Отже, специфіка соціального підходу до вивчення особистості полягає в тому, що він аналізує її суто соціальні характеристики.

У повсякденній і науковій мові дуже часто зустрічаються терміни: "людина", "індивід", "індивідуальність", "особистість". Найчастіше ці слова вживаються як синоніми. Але, якщо ставитися суворо до визначення даних понять, то можна виявити істотні значеннєві відтінки.

Людина – поняття саме найзагальніше, родове. Поняття "людина" використовується для позначення загальних, властивих усім людям можливостей, що відрізняють нас від тваринного світу.

Індивід – одиничний представник людського роду і його "першоцеглинка" (від лат. «ИПУИЙ - неподільний, кінцевий»). Його характеристиками є такі ознаки, як стать, вік, раса, статус, роль.

Індивідуальність – сукупність рис, що відрізняють одного індивіда від іншого, причому розбіжності проводяться на різних рівнях - біологічному, нейрофізіологічному, психологічному, соціальному та ін.

Особистість. Поняття особистості використовується в різних науках. Спочатку слово "особистість" означало маску, роль, яку відігравав актор у грецькому театрі (у російській мові є слово "личина"). Соціологічне

поняття особистості легше засвоюється при порівнянні його з поняттям особистості в інших науках.

Психологія. Для психолога особистість - це, насамперед, індивідуальність людини, яка показує відмінність цієї людини від інших людей. Проте ознака індивідуальності сама по собі недостатня; індивідуальні і тварини. Інша важлива риса психологічного розуміння особистості - самосвідомість.

Філософія. Особистість у філософії - більш складне утворення. Воно містить у собі психологічні риси, але вводить і нові. Особистість у філософії - це "властивість" поведінки людини, що виявляється в ряді властивостей суб'єктивного плану. Це, насамперед, свобода волі, здатність приймати рішення й нести за них відповідальність. Чим складніше приймати рішення, тим більше розкривається властивість людини як особистості. Обов'язковою рисою особистості є критичність і самокритичність. Ще одна риса особистості у філософському плані – здатність до творчості.

Історія. Історична наука також активно використовує поняття особистості, але з нього виключається більшість населення. Мається на увазі не концепція "героїв і натовпу", відповідно до якої історію творять тільки видатні особистості. Історики вважають особистістю будь-кого, чия діяльність має значимість для інших людей у тому чи іншому масштабі й контексті.

Подані визначення особистості в інших науках створюють фон для з'ясування власного соціологічного розуміння цієї властивості людини. Основна відмінність соціологічного трактування особистості полягає в тому, що соціологія включає в поняття особистості об'єктивний зміст діяльності людини.

Соціологія. Особистість - це певна соціальна властивість людини, що визначає її зв'язки з іншими людьми в даний час. Як писав К. Маркс, сутність людини складають, не її кров, борода й вуса, а її соціальна властивість. Особистість з погляду соціології, означає одиничну людину, що виявляє соціально значимі риси індивідуальної життєдіяльності завдяки взаємодії з іншими людьми і цим сприяє стабілізації та розвитку суспільних відносин.

Соціальна властивість – це здатність здійснювати соціально значиму діяльність. Людина починається як особистість у соціологічному плані в той момент, коли вона набуває здатності виконувати соціально значиму діяльність – хоча б одну соціальну роль. З оволодінням першою соціальною роллю людина починається як особистість, а з набуттям певної матеріальної незалежності від батьків або інших осіб вона стає особистістю.

Соціальна структура особистості.

Особистість взаємодіючи із суспільством, виявляє свої характерні риси: самосвідомість, ціннісні орієнтації, соціальні відносини, автономність, внутрішню духовну структуру (потреби, інтереси, цінності, мотиви, соціальні настанови тощо). Соціологічний підхід до структури особистості враховує передусім особливості й механізм її соціальної поведінки. Вона має певні спонукальні чинники, до яких належать потреби та інтереси. Найважливішим критерієм аналізу особистості є **потреби** – внутрішні стимули її активності, те, що забезпечує її існування і самозбереження. Виділяють два види потреб: природні і соціальні. **Природні потреби** – це потреби людини як біологічної істоти, наприклад, потреба в їжі, житлі, одязі і т.п. **Соціальні потреби** створюються суспільством і залежать від рівня його розвитку, а також від специфічних умов діяльності соціальних суб'єктів (особистості, соціальної групи і т.д.). прикладами соціальних потреб можуть бути потреби в спілкуванні, в трудовій діяльності, турботі про інших тощо. Усвідомлені потреби виступають вже як інтереси.

Інтерес – це форма прояву потреби, що скеровує суб'єкт на усвідомлення мети діяльності. Для того, щоб людина здійснила конкретні дії, вона повинна усвідомити потреби та інтереси, зробити їх внутрішніми мотивами. **Мотив** - побудження до активної діяльності суб'єкта (особистості, соціальні групи, спільності), пов'язане з прагненням задовольнити певні потреби. В соціології мотив розглядається як усвідомлена потреба суб'єкта в досягненні певних цілей.

З потребами та інтересами тісно пов'язані цінності. **Цінність** виражає соціальне становлення людини до об'єктів та явищ оточуючої дійсності. Цінності вазначають ціннісні орієнтації особистості. **Ціннісні орієнтації** – соціальні цінності, які спрямовують діяльність та соціальну поведінку особистості і поділяються нею. Ціннісні орієнтації виступають як соціальні настанови особистості, регулюють її діяльність. **Соціальні настанови** – соціально визначені загальні орієнтації особистості, які відображають можливості особи діяти відповідно до об'єкта дії.

2. Соціалізація : сутність, етапи, агенти

Головним соціальним процесом, через який здійснюється взаємодія між особистістю та суспільством, є процес соціалізації. **Соціалізація** – процес інтеграції індивіда в суспільство, у різноманітні типи соціальних спільнот (група, соціальний інститут, соціальна організація) шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формується соціально значущі риси особистості. Існують два основних підходи у визначенні сутності процесу соціалізації.

1. Соціалізація – це своєрідне дресирування, це вулиця з одностороннім рухом, коли активною стороною є суспільство, а сама людина – пасивний об'єкт його різноманітних впливів.

2. Соціалізація розглядається як процес, що триває протягом усього життя людини. Активними сторонами є як суспільство, так і індивід.

В процесі соціалізації виділяють такі стадії:

1. **Допрудова стадія** або стадія адаптації (від народження до підліткового періоду дитина засвоює соціальний досвід некритично, адаптується, пристосовується, спадкує).

Стадія індивідуалізації (проявляється бажання виділити себе серед інших, критичне ставлення до суспільних норм поведінки). У підлітковому віці стадія індивідуалізації, самовизначення " світ і я" характеризується як проміжна соціалізація, тому що все ще не стійке у світогляді й характері підлітка. Юнацький вік (18-25 років) характеризується як стійка концептуальна соціалізація.

Стадія інтеграції (проявляється бажання знайти своє місце в суспільстві). Інтеграція відбувається благополучно, якщо властивості людини приймаються групою, суспільством. Якщо не приймаються, можливі такі виходи:

- зберігання своєї несхожості й поява агресивності взаємодій
- (взаємовідносин) із людьми й суспільством;
- зміна себе, " стати як усі"
- конформізм, зовнішнє погодження, адаптація.

2. **Трудова стадія** соціалізації охоплює весь період зрілості людини, весь період її трудової діяльності, коли людина не тільки засвоює соціальний досвід, але й відтворює його, використовуючи активний вплив на середовище через свою діяльність.

3. **Післятрудова стадія** соціалізації розглядає літній вік як вік, що вносить істотний внесок у відтворення соціального досвіду, у процес передачі його новим поколінням. Виділяють також **початкову**, що охоплює період дитинства і юності, і **тривалу** соціалізацію.

Процес початкової соціалізації досягає певного ступеня завершеності при досягненні особистістю соціальної зрілості, що характеризується досягненням інтегрального соціального статусу. Досягнення останнього зазвичай передбачає: уміння розпоряджатися грошима незалежно від інших; можливість забезпечувати себе коштами до існування; проживання окремо від батьків; самостійність у виборі способу життя.

Первинна соціалізація спрямована на освоєння міжособистісних ролей і відносин.

Вторинна соціалізація спрямована на освоєння соціальних ролей і відносин.

Соціалізація - процес, що триває все життя, але найбільш інтенсивно він відбувається в дитячі та юнацькі роки. Вчений Орвіль Г.Брим молодший виділив такі важливі відмінності соціалізації дорослих і дітей.

1. Соціалізація дорослих виражена у зміні їхньої зовнішньої поведінки, дитяча - коректує базові ціннісні орієнтації.

2. Дорослі можуть оцінювати норми, діти – тільки засвоювати їх.

3. Соціалізація дорослих припускає розуміння того, що між «чорним» і «білим» є багато відтінків, діти ж сприймають усе безпосередньо – через ідеал.

4. Соціалізація дорослих спрямована на оволодіння навичками й уміннями, дітей - на мотивацію їхньої поведінки.

Роджер Гоулд припускав, що соціалізація дорослих не є продовженням соціалізації дітей, а є процесом подолання психологічних тенденцій, сформованих у дитинстві.

Соціалізація дорослих якоюсь мірою навіть більш драматична, ніж соціалізація в дитячі та юнацькі роки, хоча вона найчастіше непомітна.

У процесі соціалізації дорослих нерідко відбувається уточнення, перегляд і навіть відмова від тих настанов, уявлень, що були сформовані в попередні роки. У цьому разі маємо говорити про ресоціалізацію, тобто зміну раніше соціалізованого.

Ресоціалізація - процес засвоєння нових норм і цінностей замість старих.

Процес, зворотний соціалізації, називається **десоціалізацією**. Внаслідок нього людина може частково або повністю втратити засвоєні норми і цінності. Це може бути зумовлене ізоляцією людини, уніфікацією, обмеженням спілкування та можливостей для підвищення культурного рівня та ін.

Інститути, групи й окремих людей, котрі мають значимий вплив на соціалізацію, називають **агентами соціалізації**. На кожному етапі життєвого шляху виділяються свої агенти соціалізації.

1. **Дитячий період**. Головними агентами соціалізації є батьки або люди які постійно піклуються і спілкуються з дитиною.

2. **Період від 3-х до 8-ми років**. Кількість агентів соціалізації швидко зростає. Крім батьків, ними стають друзі, вихователі, інші люди з оточення дитини. Крім цього, у процес соціалізації включаються засоби масової інформації. Особливу роль серед них відіграє телебачення. У ряді праць показано, що роль телебачення зростає в міру зростання дитини, до 8-12 років часто усуваючи вплив батьків і однолітків. Телебачення сприяє формуванню ціннісних орієнтацій, прагнень, рольових моделей поведінки.

3. **Період від 14-ти до 19-ти років**. У цей період починає формуватися ставлення до протилежної статі, зростає агресивність, прагнення до ризику, незалежності й самостійності. Важливим у цей період є зміна агентів соціалізації, зміна й ціннісних орієнтацій, включаючи існування

рівнобіжних систем цінностей, посилення схильності до негативних оцінок оточуючих, розбіжність між рівнем соціальних прагнень і низького соціального статусу, суперечність між посиленням орієнтації на самостійність і залежність від батьків.

Сім'я як агент соціалізації.

Як показали дослідження, що здійснив вчений Леннард, на процес соціалізації впливає форма комунікації, прийнята в сім'ї: внутрішня й зовнішня. Зовнішня – спрямована на розвиток контактів і інтересів до зовнішнього світу. Орієнтація на обговорення власних проблем і відчуттів - приклад внутрішньої комунікації. Леннард підтверджував, що такий засіб комунікації супроводжується вторгненням батьків в особисте життя дітей і перешкоджає розвитку їхньої самосвідомості і здатності до самоконтролю.

Школа як агент соціалізації. Винятково важливим агентом соціалізації є школа. У школі виробляються уявлення про суспільні цінності. Смелзер відзначає, що американські школярі завчають напам'ять клятву вірності ще не розуміючи її змісту, ідеї патріотизму прищеплюються їм ще до того, як вони зможуть піддати їх сумніву. У такий спосіб здійснюється виховання майбутніх благовидних громадян. У школі діти вперше вчаться працювати в колективі, співвідносити свої потреби з інтересами інших дітей, виробляють навички підпорядкування старшим за статусом, навіть якщо ці «старші» їхні товариші. Таким чином, як відзначає дослідник Пареліус, школа є суспільством у мініатюрі.

Отже, завдяки соціалізації людина залучається до соціального життя, одержує і змінює свій соціальний статус і соціальну роль. В результаті соціалізації людина з біологічної істоти поступово перетворюється в істоту соціальну, здатну жити і діяти в суспільстві. Соціалізація – найважливіший чинник стабільності суспільства, його нормального функціонування, наступності його розвитку.

3. Соціальний статус та соціальна роль особистості

Термін «статус» прийшов до соціології з правознавства, де означав становище особи в системі правових відносин.

Соціальний статус особистості – це певне місце людини в суспільній ієрархії, яке обумовлене його походженням, професією, віком, статтю, сімейним станом.

Кожна людина має не один соціальний статус, оскільки включена не в один соціальний зв'язок і здійснює різні соціальні функції. Так, кожна людина може мати одночасно статуси громадянина певної держави, студента, члена сім'ї, члена політичної партії і т.д. Усе це Р. Мертон називає «статусним набором». Соціальні статуси поділяються на предписані статуси і статуси набуті. **Предписані статуси** дані людині від народження. Прикладами предписаних статусів можуть бути стать,

національність, місце народження. **Набуті статуси** – ті, які набуваються людиною протягом життя (освіта, професія, кваліфікація).

Ієрархія соціальних статусів фіксується поняттям **престижу**, яке відображає значимість в суспільстві або соціальній спільноті положення, яке займає людина. Престижними можуть бути професії, посади, види діяльності.

Соціальна роль відображає динамічний аспект соціального статусу. **Соціальна роль** – це модель поведінки, яка об'єктивно задана соціальною позицією особистості в системі суспільних або міжособистісних відносин. Кожний соціальний статус має свій ролевий набір, тобто дотримання людиною певних зразків і норм поведінки, що впливають із соціального статусу. Наприклад, статус лікаря – це певні права і обов'язки, переважно закріплені законом. Соціальна ж роль лікаря включає конкретні правила поведінки в спілкуванні з колегами, пацієнтами, адміністрацією, вимоги до рівня освіти, культури та ін.. Роль і статус є нероздільними. Не існує ролей без статусів, як і статусів без ролей. Кожен індивід має серію ролей, які витікають з різних структур, в яких він бере участь. Ці ролі визначають те, що він повинен робити для суспільства і що суспільство може очікувати від нього. Одну з перших спроб систематизації ролей розпочав Т. Парсонс. Він вважав, що будь-яка роль описується 5 основними характеристиками.

Основні характеристики ролі за Т.Парсонсом:

1. Емоції - одні ролі потребують стриманості (суддя, священик), інші - експресії (актор, співак, агітатор, рекламний агент).

2. Засіб отримання - одні ролі призначаються, інші треба завойовувати.

3. Масштаб - частина ролей сформована й чітко обмежена, інша - досить розмита.

4. Формалізація – деякі ролі передбачають спілкування за формальними правилами (дипломатичний прийом, релігійний ритуал, офіційна нарада), інші допускають неформальні взаємовідносини людей (компанія друзів, дискотека).

5. Мотивація - різноманітні види ролей пов'язані з різноманітною мотивацією. Романтик їде на неосвоєні землі "за запахом тайги", підприємець їде туди ж з метою заробити гроші.

Соціальна роль розпадається на рольові очікування - те, чого відповідно до правил гри чекають від тієї або іншої ролі, і на рольову поведінку - те, що людина виконує в межах своєї ролі. Кожного разу, беручи на себе ту чи іншу роль, людини більш-менш чітко уявляє пов'язані з нею права й обов'язки, приблизно знає схему й послідовність дій і буде свою поведінку відповідно до очікувань оточуючих. Суспільство при цьому стежить, щоб усе робилося "як треба". Для цього існує ціла система соціального контролю - від громадської думки до правоохоронних органів і відповідна їй система соціальних санкцій - від осудження, осуди до насильницького припинення.

Межа рольової поведінки достатньо чітка, оскільки змішування різних функцій або неадекватне їх виконання може призвести до порушення рівноваги всієї соціальної системи. Але ці межі не абсолютні: роль задає загальну спрямованість і мету дії, а стиль їх виконання - чинник варіативний. Наприклад, роль директора фірми припускає реалізацію функції керівництва, управління, і її не можна змішувати з функцією підпорядкування або заміняти нею. Але керівництво може здійснюватися різними методами: авторитарними, демократичними, ліберальними, і в цьому плані роль директора фірми не накладає ніяких обмежень.

Рольовий набір - сукупність ролей, яка впливає з певного статусу (що відповідає прийнятим нормам), зі способів поведінки людей (залежно від їхнього статусу чи становища в суспільстві, в системі міжособистісних відносин). Рольові вимоги (призначення, побажання й очікування відповідної поведінки) втілюються в конкретних соціальних нормах, згрупованих навколо соціального статусу.

Нормативна структура соціальної ролі:

1. опис типу поведінки, що відповідає даній ролі;
2. призначення (вимоги), пов'язані з даною поведінкою;
3. оцінка виконання призначеної ролі;
4. санкція – соціальні наслідки тієї або іншої дії в рамках вимог соціальної системи.

Соціальні санкції за своїм характером можуть бути моральними, які реалізовані безпосередньо соціальною групою через її поведінку (презирство), або юридичними, політичними, економічними, реалізованими через діяльність конкретних соціальних інститутів. Зміст соціальних санкцій полягає в тому, щоб спонукати людину до певного типу поведінки.

Рольовий конфлікт.

Оскільки кожна людина відіграє кілька ролей у багатьох різноманітних ситуаціях, між ролями може виникнути рольовий конфлікт. Прикладом цього може бути конфлікт, який описується в соціології, між професійною й сімейною роллю жінки.

Типи рольових конфліктів:

- міжрольовий конфлікт, коли вступають у суперечності різноманітні соціальні ролі: студентка - дружина;
- (внутрішньорольовий конфлікт: коли вимоги що висувуються до ролі різноманітними учасниками взаємодії, не збігаються (одні ролі - чоловік, інші - свекруха, треті - сама дружина);
- інноваційний конфлікт: коли існують суперечності між уявленнями людини про себе та її рольові функції. Часто він може обумовлюватися

між раніше сформованими ціннісними орієнтаціями й новими соціальними вимогами.

Для опису системи соціальних ролей використовують два основних поняття: спосіб життя і стиль життя.

Спосіб життя характеризує той бік соціальних ролей, який прийнятий під впливом соціальних вимог.

Стиль життя - це соціальні ролі або елементи, які виконуються відповідно до внутрішньої схильності. Використовується поняття інституціоналізованих і конвенціональних ролей. Перше залежить від соціальної структури, соціального статусу особистості, другі ж виникають досить повільно в результаті групової взаємодії.

Роль може розумітися як об'єктивно, із погляду її суспільного значення, так і суб'єктивно, переломлюючись у свідомості індивіда і по-своєму витлумачуючись ним. За Т.Парсоном, точкою звіту мають бути не особові змісти, як то соціальні потреби щодо тієї або іншої ролі. Так, в індивідуальних настановах сучасної жінки роль дружини (матері) може не мати занадто великого значення й цінності, але в очах суспільства ця роль несе величезне функціональне навантаження. З погляду соціуму, відхилення, відхід від рольових нормативів породжує аномалію. Тому глибоке засвоєння правил рольової поведінки полегшує існування особистості в суспільстві, знижує ступінь її конфліктності, є основою, впевненого і стабільного самопочуття.

Кожне суспільство зацікавлене в певному, відповідному йому типі особистості і тому ставить свої вимоги до формування соціального характеру. Процес формування особистості важкий і багаторазово опосередкований. На основі однакового об'єктивного становища, але внаслідок різного суб'єктивно-оцінного ставлення до нього можуть складатися різноманітні типи особистості.

Соціальний тип особистості – результат взаємодії історико-культурних і соціально-економічних умов життєдіяльності людини як істоти соціальної.

У соціології пропонуються різноманітні підстави для соціальної типологізації особистостей, в тому числі системи потреб, соціальних інтересів, ціннісних орієнтацій тощо. Найважливіші з них - статус і роль в системі соціальних відносин. Соціологія виокремлює такі типи особистості:

- **ідеальний** - втілює в собі особливості соціального ідеалу певного суспільства;

- **нормативний** – репрезентує сукупність якостей особистості, необхідних для розвитку даного суспільства;

- **реально існуючий, або модальний** – переважаючий тип особистості на певному етапі розвитку суспільства, який може суттєво відрізнятись від нормативного, а тим більше ідеального типів.

Інша типологія особистості побудована на уявній трикомпонентній структурі: *гармонійний, традиційний, технократичний та неадаптований тип*. Вона може бути корисна під час аналізу сучасних тенденцій розвитку українського суспільства.

Якщо соціальне в людині домінує над індивідуальним, формується *демократичний тип* особистості. Якщо ж, навпаки, індивідуальне переважає соціальне, формується особистість *авторитарного типу*. *Толерантний тип* особистості (для якого характерне терпиме ставлення до думок, поглядів, ідей, вірувань тощо, які не збігаються з власними) і *конформний тип* (приспособлення особистості до пануючих думок, поглядів, ідеалів, стандартів поведінки тощо) формуються внаслідок самодетермінації процесу розвитку особистості.

4. Девіантна поведінка: форми, види, причини

Девіація - процес відхилення в соціалізації, відхилення поведінки особи від встановлених у даному суспільстві стереотипів, норм моральності і права.

Ставлення суспільства до девіантної поведінки. У більшості суспільств контроль девіантної поведінки несиметричний: відхилення в погану сторону засуджується, а в гарну - схвалюється. У залежності від того, позитивним чи негативним є відхилення, усі форми девіації можна розташувати на деякому континумі. На одному полюсі розміститься група осіб, котрі виявляють максимально несхвальну поведінку: революціонери, терористи, не патріоти, політичні емігранти, зрадники, атеїсти, злочинці, вандали, циніки, жебраки на іншому полюсі розташується група з відхиленнями, що максимально схвалюються: національні герої, видатні артисти, спортсмени, вчені, письменники, лідери, місіонери, передовики праці.

Будь-яка поведінка, що викликає несхвалення громадської думки, називається девіантною. Це надзвичайно широкий клас явищ: від безкоштовного проїзду до вбивства людини.

У широкому значенні девіант – будь-яка людина, котра збилася з пуття або відхилилась від норм. При такій постановці варто говорити про форми й масштаби відхилення.

Форми девіантної поведінки: кримінальна злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція, гомосексуалізм, азартні ігри, самогубство.

У вузькому значенні слова - під девіантною поведінкою припускається відхилення, що не спричиняють кримінального покарання. Інакше кажучи, не є протиправними. Сукупність протиправних вчинків, або злочинів, одержала в соціології особливу назву - *делінквентна* (буквально - злочинна) поведінка.

Види девіантності:

1. **Психологічна девіантність** - це систематичні відхилення в поведінці особи від сталих стереотипів поведінки. Даний тип девіантності представляють особи з нездоровою психікою. Одні з них, котрі становлять небезпеку для оточуючих, перебувають у медичних закладах, інші живуть серед нормальних людей. Психологічні девіанти поведуться неадекватно до поведінки більшості, тобто не усвідомлюють своєї поведінки.

2. **Моральна девіантність** - ще систематичні відхилення в поведінці особи від існуючих норм моралі. Прикладами можуть бути прояви дрібного злочинства, хуліганства, жорстокості, черствості, байдужості.

3. **Правова девіантність** - це порушення особою норм прав або невиконання їхніх вимог. На відміну від перших двох видів для фіксації правової девіантності достатньо й одного епізоду порушення або недотримання.

Причини девіантної поведінки.

Біологічні і психологічні причини:

Наприкінці XIX і на початку XX століття були поширені біологічні і психологічні трактування причин девіації. Італійський лікар Чезаре Ломброзо вважав, що існує прямий зв'язок між злочинною поведінкою й біологічними особливостями людини. Особливе значення він надав рисам особи. Американський лікар і психолог Вільям Шелдон підкреслював важливість будови тіла. Прихильники психологічного трактування пов'язували девіацію з психологічними рисами (нестійкість психіки, порушення психологічної рівноваги тощо).

Соціальні причини:

Розгорнуте соціологічне пояснення девіації вперше дав Е.Дюркгейм. Він пропонує теорію аномії, що розкриває значення соціальних і культурних чинників. За Дюркгеймом, основною причиною девіації є аномія, буквально відсутність регуляції, "безнормність". У перекладі з грецької мови «номос» означає «закон», а префікс "а" має негативне значення.

Аномія – це стан дезорганізації суспільства, коли цінності, норми, соціальні зв'язки або відсутні або стають нестійкими й суперечливими. Аномію не варто розуміти тільки стосовно права, коли відсутні нові правові норми й закони. Це більш широке і глибоке явище, свого роду хвороба суспільства. Е.Дюркгейм пов'язує її із соціальними потрясіннями: економічними, фінансовими негараздами й банкрутством, антагонізмом між працею й капіталом, революціями, розірванням зв'язків поколінь та ін. Люди відчувають почуття безпорадності, тривоги, страху, непевності в майбутньому, їм здається, що прийшов «останній час». У такий непевний час одні люди втрачають: сенс життя, оскільки знецінилась їхня віра в основи суспільства, інші намагаються «половити рибку» в каламутній воді кризи, треті шукають порятунку в релігіях і псевдорелігіях. Аномія

характерна різким ослабленням соціальних зв'язків між індивідами, малими й великими соціальними групами, а іноді й їх зникненням.

Ідею аномії в ХХ столітті розвинув американський соціолог Р.Мертон. Він показав, що й у періоди стабільності можлива аномія. Вона пояснюється конфліктом норм у культурі, розбіжністю між пропагандованими цілями й замовчуванням морально виправданих засобів їх досягнення. Відповідно до цього він виділив типи поведінки, що, з його точки зору є водночас типами пристосування до суспільства. Р.Мертон показує це на прикладі ставлення американців до такої мети, як досягнення багатства.

Перший тип поведінки – конформізм передбачає відповідність і культурним цілям, і засобам. У суспільстві прошарок конформістів завжди достатній. Це основний стабільний прошарок суспільства..

Другий тип поведінки – інновація передбачає згоду з цілями, але заперечує засоби, що соціально схвалюються для їх досягнення. Приймаючи, наприклад, мету досягнення багатства представники нижчого класу не можуть користуватися такими засобами досягнення, як заняття престижною діяльністю, здобуття освіти, економічний успіх. Звідси схильність до незаконних засобів здійснення мети: спекуляція, шантаж.

Третій тип поведінки – ритуалізм передбачає, навпаки, заперечення цілей, але прийняття традиційних засобів, що схвалюються для їх досягнення. Він звичайно виражається у зниженні рівня прагнень і часто зустрічається, на думку Мертона, у представників нижчого прошарку середнього класу. Це може бути джерелом девіантної поведінки, наприклад у бюрократа котрий абсолютизує формальні процедури.

Четвертий тип поведінки - ретритізм передбачає заперечення й мети, й засобів. Найбільше ретритізм характерний для осіб, котрі виявилися поза суспільством: бродяги, наркомани, п'яниці й жебраки, які відмовляються від пошуку безпеки, престижу, прагнення до гідності.

П'ятий тип поведінки - заколот передбачає відчуженість від пануючих цілей і стандартів і формування нових цілей і засобів.

Відповідно до теорії конфлікту (марксизм) джерелом девіації є соціальний несправедливий устрій суспільства, а її подолання пов'язане з подоланням соціальної несправедливості (наприклад, через революцію). До даного напрямку примикає теорія так званого "навішування ярликів", згідно з яким пануючі соціальні групи нав'язують суспільству (через систему влади й сили) своє уявлення про девіацію.

У країнах СНД розвинулась загальна теорія соціальних відхилень. Появу й поширення девіації більшість дослідників пов'язує із суперечностями соціального розвитку. Девіантна поведінка є результатом дії широкого кола соціальних, економічних, культурних, історичних і політичних чинників. Особлива увага приділяється аналізу механізмів взаємозв'язку різноманітних чинників.

Девіантна поведінка підлягає соціальним санкціям. В суспільстві існує цілий ряд соціальних санкцій. Одні з них (правові санкції) чітко регламентовані, формалізовані і застосовуються владними структурами відповідно до норм права. Інші санкції (моральні) є неформальними і застосовуються окремими членами суспільства у формі ухвалення або осудження.

Питання до самоперевірки та повторення

1. В чому різниця між поняттям «індивід», «індивідуальність», «особистість»?
2. Які основні стадії соціалізації і інститути соціалізації на цих стадіях?
3. Чим розрізняються первинні та вторинні соціалізації?
4. З чого складається соціальний статус особистості?
5. В чому різниця між предписаними та набутими соціальними статусами? Які складові процесу соціалізації?
6. Якими є основні елементи соціальної структури особистості?
7. В чому полягає сутність девіантної поведінки?
8. Якими є різновиди девіантної поведінки?

Додаткова література з теми

1. Бекешкина И.Д. Структура личности. Методологический анализ. – К: Наук. думка, 1986.
2. Добренъков В.М., Кравченко А.И. Социология: Учебник. – М.:ИНФА, 2001.
3. Злобіна О.Г., Тихонович В.О. Суспільна криза і життєві стратегії особистості. –К, 2001.
4. Кон Н.С. Социология личности. –М, 1967.
5. Лукашевич М.П. Соціалізація: виховні механізми і технології: Навчально-методичний посібник. –К, 1998.
6. Некрасов А.И. Основы социологии. Конспект лекций. –Х.:Одиссей, 2002.
7. Павліченко П.П., Литвиненко Д.А. Соціологія. Навчальний посібник. –К.: Лібра, 2002.
8. Піча В.М. Соціологія особистості// Соціологія: терміни, поняття, персоналії/ За заг. ред. В.М. Пічі. – К.;Львів, 2003.
9. Сірій Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії / Навч. посібник. –К.:Атіка, 2004.
10. Циба В.Т. Соціологія особистості: системний підхід. –К, 2000
11. Шаповал М. Загальна соціологія. –К, 1996.
12. Ядов В.А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. –П, 1979.

ТЕМА 4: СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ

1. Соціальна стратифікація: поняття, основні методологічні підходи.
2. Історичні типи соціальної стратифікації.
3. Соціальна мобільність. Види.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- пояснити поняття “соціальна стратифікація”;
- охарактеризувати основні методологічні підходи соціальної стратифікації;
- розкрити основні історичні типи соціальної стратифікації;
- показати, яким чином соціальна нерівність формується на основі рангових показників і які форми нерівності існують у сучасному суспільстві;
- усвідомити значення терміна “соціальна мобільність” і його роль у динаміці соціальної структури сучасного суспільства.

1. Соціальна стратифікація: поняття, основні методологічні підходи

Соціальна стратифікація (лат.Stratum-шар)-поділ суспільства на вертикально розташовані соціальні групи і верстви (страти), які мають різний престиж, власність, владу, освіту тощо.

Соціальна стратифікація означає як сам процес, що безперервно триває в суспільстві, так і його результат. Вона засвідчує не про різне становище в суспільстві індивідів, родин чи цілих країн, а сама їх нерівне становище. Вона є не лише методом виявлення верств конкретного суспільства, а й портретом цього суспільства.

У соціології існують різні методологічні підходи до вирішення питань про суть, витоки і перспективи розвитку соціальної стратифікації: **функціональний, конфліктний та еволюційний.**

Представники функціонального підходу К.Девіс і У.Мур вважають, що соціальна структура суспільства представлена певним набором позицій, які можна досягти. Кожне суспільство стикається з проблемою: як спонукати індивідів займати ці позиції і як заохотити індивідів якісно виконувати обов'язки відповідно до цих позицій. Девіс і Мур, починаючи з аналізу цих позицій, підкреслюють: для того, щоб індивіди заповнювали позиції, потрібні певні здібності; ці позиції неоднаково важливі для виживання суспільства. Для того, щоб індивіди прагнули зайняти ці

позиції, їх потрібно винагороджувати. Серед винагород вони виділяють блага-повсякденного життя і комфорту, розваг і проведення вільного часу, самоповага і самореалізації.

Суспільства стратифіковані настільки, наскільки нерівними є позиції.

Основні твердження Девіса і Мура зводяться до того, що окремі позиції в будь-якому суспільстві функціонально більш важливі, ніж інші і потребують особливої кваліфікації для виконання. Обмежена кількість індивідів володіє талантом, який потрібно розвинути для заповнення такої позиції. Набуття кваліфікації потребує тривалого періоду навчання, протягом якого ті, хто навчається, чимось жертвують. Для того, щоб спонукати талановитих індивідів йти на жертви і проходити навчання, їх майбутні позиції повинні забезпечувати винагороду у вигляді доступу до дефіцитних благ. Ці дефіцитні блага являють собою права і привілеї, що притаманні позиціям і задовольняють потреби комфортного існування; розваг і відпочинку, самоповаги і самореалізації. Диференційований доступ до винагород своїм найближчим наслідком має диференціацію престижу і поваги, котрими володіють страти(сукупність об'єктів стратифікації). Відповідно до прав і привілеїв утверджується соціальна нерівність. Отже, соціальна нерівність між стратами є позитивно функціональною і неминучою в будь-якому суспільстві. Стратифікація забезпечує оптимальне функціонування суспільства.

К. Девіс і У.Мур звертають увагу на важливість зовнішніх умов стратифікації, серед яких вони виділяють такі:

- стадія культурного розвитку(накопичення зразків поведінки);
- відносини з іншими суспільствами(стан війни підвищує значимість військових позицій);
- фактор розмірів суспільства(великій країні легше підтримувати стратифікацію).

Проте функціональний підхід не може пояснити дисфункції, коли окремі ролі винагороджуються аж ніяк не пропорційно їхній питомій вазі, значущості для суспільства. Наприклад, винагорода осіб, що обслуговують еліту. Критики функціоналізму підкреслюють, що висновок про корисність ієрархічної побудови суперечить історичним фактам сутичок, конфліктів між стратами, які призводили до складних ситуацій, вибухів і часом відкидали суспільство назад.

Другим напрямом аналізу соціальної стратифікації можна назвати конфліктний підхід, висхідні позиції якого були сформульовані К.Марксом, який пов'язував соціальну нерівність з різним становищем груп людей в системі матеріального виробництва, їх відношенням до власності.

Конфліктний підхід був розвинений Максом Вебером(1864-1920), який вбачав основу стратифікації в розподілі праці. Вебер говорить про те, що нерівність існує тому, що є три ресурси, через які люди вступають у

боротьбу: багатство(майнова нерівність); влада; честь і слава(статусна нерівність).

Ресурси ці є дефіцитними за своєю природою; їх неможливо поділити порівну. В будь-якому суспільстві люди нерівні як по кожному окремому ресурсу, так і за їх сумою.

Згідно з кожним ресурсом формуються окремі спільності і групи. В залежності від того, як розподіляється влада, формуються політичні партії. За градацією честі і слави – статусні групи. За тим, як розподіляється багатство класи.

Отже, М.Вебер вважає, що нестратифікованих суспільств не буває, а економічна нерівність є основним видом нерівності в сучасному суспільстві.

Ідею багатомірної стратифікації розвивав і Питирим Сорокін (1889-1968), який виділив три основні форми стратифікації і, відповідно, три види критеріїв: **економічні, політичні і професійні.**

Соціальна стратифікація, за П.Сорокіним, - це диференціація деякої сукупності людей(населення) на класи за рангами. Вона знаходить вираз в існуванні вищих і нижчих верств. Її основа і сутність – в нерівномірному розподілі прав і привілеїв, відповідальності і обов'язку, наявності або відсутності соціальних цінностей, влади і впливу серед членів того чи іншого співтовариства.

Конкретні форми соціальної стратифікації різноманітні і численні. Якщо економічний статус членів деякого співтовариства неоднаковий, якщо серед них є багаті і бідні, то таке суспільство характеризується наявністю економічного розшарування незалежно від того, організоване воно на комуністичних чи капіталістичних принципах, визначене воно як “суспільство рівних”, чи ні. Реальність факту економічної нерівності виражається у відмінностях прибутків, рівня життя, в існуванні багатих і бідних верств населення. Якщо в межах певної групи існують різні ранги авторитету і престижу звань, якщо існують керівники і підлеглі, то це означає, що така група політично диференційована, що б вона не проголошувала в своїй конституції або декларації. Якщо члени певного суспільства розділені на різні групи за родом їх діяльності, а деякі професії при цьому вважаються більш престижними порівняно з іншими і якщо члени тієї чи іншої професійної групи поділяються на керівників і підлеглих, то така група професійно диференційована незалежно від того, обираються керівники чи призначаються, отримують вони керівні посади у спадок чи завдяки їх особистим якостям.

Як правило, ці три форми (економічна, політична і професійна) тісно переплетені. Люди, які належать до вищої верстви в якомусь одному відношенні, належать до тієї ж верстви і за іншими параметрами, і навпаки. Представники вищих економічних верств одночасно відносяться і до вищих політичних і професійних верств. Таким є загальне правило, хоча

існує і немало виключень. Так, наприклад, найбагатші далеко не завжди знаходяться на вершині політичної або професійної піраміди і навпаки.

У 70-80-х роках набула поширення тенденція синтезу функціонального та конфліктного підходів. Найбільш повний вираз вона знайшла в роботах американських вчених Герхарда і Джін Ленскі, які сформулювали еволюційний підхід до аналізу соціальної стратифікації. Вони розробили модель соціально-культурної еволюції суспільства й показали, що стратифікація не завжди була необхідною та корисною. На ранніх етапах розвитку ієрархія практично відсутня. У подальшому вона з'явилася внаслідок природних потреб, частково ґрунтуючись на конфлікті, який виникає в результаті розподілу додаткового продукту.

В індустріальному суспільстві вона базується в основному на консенсусі цінностей можновладців і рядових членів суспільства. У зв'язку з цим винагорода буває і справедливою, і несправедливою, а стратифікація може сприяти або утруднювати розвиток, залежно від конкретно-історичних умов і ситуацій.

Більшість сучасних соціологів підкреслює, що соціальна диференціація носить ієрархічний характер і являє собою складну багатопланову соціальну стратифікацію.

Суспільство не тільки допускає ієрархію статусного становища груп, окремих індивідів, що до них належать, але й сприймає її як джерело, імпульс для свого розвитку. Соціальна стратифікація вказує на нерівність у суспільстві, його поділ за певними критеріями чи їх сукупністю на стійкі групи, які мають неоднаковий вплив на суспільне життя. Якщо соціальна нерівність потрібна для раціоналізації суспільного устрою, то проблемою залишається вибір критерію нерівності.

Найчастіше для загального уявлення про соціальну ієрархію суспільства достатньо поділити громадян будь-якого суспільства відповідно до таких основних критеріїв нерівності: дохід, освіта, влада і престиж.

Дохід вимірюється в грошах, які одержує окремий індивід (індивідуальний дохід) або сім'я (сімейний дохід) протягом певного періоду часу, скажімо, одного місяця або року.

Освіта вимірюється кількістю років навчання.

Влада вимірюється кількістю людей, на яких розповсюджується прийняте Вами рішення. Влада – можливість нав'язувати свою волю або рішення іншим людям незалежно від їх волі.

Престиж – повага статусу, яка склалася в громадській думці.

Належність до тієї чи іншої страти вимірюється не тільки цими об'єктивними показниками, а і суб'єктивними – відчуттям причетності до даної групи, ідентифікації з нею, що і пришвидшує механізм соціального відтворення.

2. Історичні типи соціальної стратифікації

Із історії, відомо кілька основних типів стратифікацій : рабство, касты, стани та класи.

Схема. Історичні типи соціальної стратифікації.

Рабство. Воно було граничною формою нерівності, за якої одні люди володіли іншими. Щоправда, рабство було неоднорідним залежно від періоду чи культури: в одному випадку раб перебував поза законом (класична форма рабства), в іншому – йому відводилася роль слуги чи солдата.

Каста – це соціальна група, членством в котрій людина зобов'язана виключно своїм народженням. Член касты не може перейти із власної касты в іншу, і це положення закріплене індуською релігією. Поширені вони переважно в Індії, де налічується 4 основні касты(брахманы – священики, кшатрії – воїны, вайшеї-купці, шудры – робітники та селяны) та 5 тис. неосновних каст та підкаст.

Станы. Властиві вони європейському феодалізму. Це соціальні групи, які володіли закріпленими звичаями або юридичним законом правами та обов'язками, котрі передавалися через спадщину.

До найвищого стану належали аристократи і вельможі. До нижчого – духівництво, наділене значними привілеями. До третього стану – вільні селяны, чиновники не дворянського походження, купці й ремісники.

Слід зазначити, що права та обов'язки кожної форми стратифікаційного типу дуже строго визначалися законами чи релігійною доктриною. Соціальні бар'єри були між ними досить жорстокими, тому перші три історичні типи стратифікацій характеризують закриті

суспільства, у яких соціальне приміщення із нижчих страт у вищі повністю заборонялося або ж суттєво обмежувалося.

Класи. Цей тип стратифікованого суспільства є головним об'єктом соціології марксизму. Її основоположник К. Маркс вважав класову структуру суспільства основою розвитку і змін, а виникнення класів пояснював економічними чинниками – суспільним поділом праці – формуванням відносин приватної власності. В.І.Ленін визначав, що класи – великі соціальні спільності людей, що розрізняються за їх місцем в системі суспільного виробництва, відносинами до власності на засоби виробництва, роллю у суспільній організації праці та ін.

Сучасні дослідники (французький соціальний філософ П'єр Бурдьє) при розгляді цього питання беруть до уваги не тільки економічний капітал, вимірюваний у категоріях власності й доходу, а й культурний (освіта, особливі знання, вміння, стилі життя), соціальний (соціальні зв'язки), символічний (авторитет, престиж, репутація).

Класи не детерміновані віросповіданням або законом; належність до класу не є спадковою. Це – відкритіший тип стратифікації, ніж інші, а класові межі не настільки суворі. Тому соціальне переміщення за класовою ознакою – звичайне явище, оскільки належність до класу пов'язана з професією, матеріальним рівнем, майновим цензом індивіда та ін.

Клас – угруповання людей на основі нерівного становища щодо основних соціальних ресурсів, які визначають їхні життєві шанси, соціальні претензії та соціальні можливості спільно діяти.

У західному індустріальному суспільстві розрізняють, як правило, три класи: “вищий”, “середній” і “нижчий”.

Вищий клас. До нього зараховують роботодавців, керівників, топ-менеджерів, усіх, хто володіє виробничими потужностями чи контролює їх, має високий майновий ценз(багатство).

Середній клас. Цей феномен сформувався в індустріальному суспільстві, розвинувся в постіндустріальному, його ідентифікують за різними критеріями: - займає проміжну позицію між верхами і низами суспільства; порівняно високо забезпечена частина суспільства, що володіє власністю, економічною незалежністю, свободою вибору сфери діяльності; зосереджує у своїх рядах кваліфікованіші найдіяльніші, кадри суспільства. Середні верстви сучасного західного суспільства становлять приблизно 80 відсотків.

Нижчий клас. До нього належать малокваліфіковані робітники, особи без професійної кваліфікації (так звані „сині комірці”).

Однак за всієї значущості класова система – один з виявів соціальної стратифікації. При цьому класова і стратифікаційна моделі соціальної структури не заперечують одна одну, а навпаки – сприяють побудові моделі соціальної структури.

3. Соціальна мобільність. Види.

Соціальна мобільність – це процес руху індивідів між ієрархічно організованими елементами соціальної структури. Поняття соціальної мобільності увів в соціологічний обіг П. Сорокін у 1927 р.

П.Сорокін визначає соціальну мобільність як будь-який перехід індивіда або соціального об'єкта, тобто всього того, що створено або модифіковано людською діяльністю, із однієї соціальної позиції в іншу.

Існує два основних типи соціальної мобільності: горизонтальна і вертикальна.

Горизонтальна мобільність.

Під горизонтальною соціальною мобільністю, або переміщенням, розуміють перехід індивіда або соціального об'єкта із однієї соціальної групи в іншу, що знаходиться на тому ж рівні.

Переміщення деякого індивіда з баптистської в методистську релігійну групу, з одного громадянства в інше, із однієї сім'ї (як чоловіка, так і жінки) в іншу при розлученні або повторному шлюбі, з однієї фабрики на іншу, при збереженні при цьому свого професійного статусу, - все це приклади горизонтальної соціальної мобільності. Такими ж прикладами є переміщення соціальних об'єктів (радіо, автомобіля, моди, теорії Дарвіна) в межах одного соціального пласта, подібно переміщенню з Айови до Каліфорнії. У всіх цих випадках «переміщення» може відбутися без будь-яких помітних змін соціального положення індивіда або соціального об'єкта у вертикальному напрямку.

Вертикальна мобільність.

Під вертикальною соціальною мобільністю розуміють ті відносини, які виникають при переміщенні індивіда або соціального об'єкта з одного соціального пласта в інший. В залежності від напрямку переміщення існує два типи вертикальної мобільності: висхідна і низхідна, тобто соціальний підйом і соціальний спуск. Відповідно до природи стратифікації існують низхідні і висхідні течії економічної, політичної і професійної мобільності, не говорячи вже про інші менш важливі типи. Висхідні течії існують в двох основних формах: проникнення індивіда з нижчого пласта в існуючий більш високий пласт; або створення такими індивідами нової групи і проникнення всієї групи у вищий пласт на рівень з вже існуючими групами цього пласта. Відповідно і низхідні течії також мають дві форми: перша полягає в падінні індивіда з більш високої соціальної позиції на більш низьку, не порушуючи при цьому вихідної групи, до якої він належав раніше; інша форма проявляється в деградації соціальної групи в цілому, в зниженні її рангу на фоні інших груп або в порушенні її соціальної єдності.

В соціології, в основному, науковому аналізу підлягає саме вертикальна соціальна мобільність.

Соціологи розрізняють також мобільність між поколіннями і мобільність в межах одного покоління. Між поколіннями мобільність обумовлює зміну власної соціальної позиції порівняно із соціальною позицією батьків (син робітника стає викладачем).

Внутрішньопокоління мобільність має місце тоді, коли особа протягом власного життя кілька разів змінює соціальні позиції (робітник – інженер - директор заводу).

П. Сорокін визначив ряд принципів вертикальної мобільності:

1. Навряд чи коли - небудь існували суспільства, соціальні верстви яких були абсолютно закритими або в яких відсутня була б вертикальна мобільність в її трьох основних аспектах – економічний, політичний, професійний.

2. Ніколи не існувало суспільства, в якому вертикальна соціальна мобільність була б абсолютно вільною, а перехід з однієї соціальної страти в іншу здійснювався б без будь - якого опору. Якби мобільність була б абсолютно вільною, то в суспільстві, яке виникло, не було б соціальних страт.

3. Інтенсивність і загальність вертикальної соціальної мобільності змінюється від суспільства до суспільства, тобто в просторі. Щоб впевнитися в цьому, достатньо порівняти індійське кастове суспільство і сучасне американське. Якщо взяти вищі щаблі в політичній, економічній і професійній пірамідах в обох суспільствах, то буде видно, що всі вони в Індії визначені фактом народження і є тільки небагато індивідів, які досягли високого положення, піднімаючись з найнижчих страт. Тим часом в США серед відомих людей в промисловості і фінансах 38,8% в минулому і 19,6 % в сучасному поколінні починали бідняками; 31,5% мультиміліонерів починали свою кар'єру, маючи середній достаток.

4. Інтенсивність і всеосяжність вертикальної мобільності – економічної, політичної і професійної – коливається в межах одного і того ж суспільства в різні періоди його історії. В історії будь – якої країни або соціальної групи існують періоди, коли вертикальна мобільність зростає як кількісно, так і якісно, однак існують періоди, коли вона зменшується.

5. У вертикальній мобільності в її трьох основних формах немає постійного напрямку ні в бік посилення, ні в бік послаблення інтенсивності. Це припущення є дійсним для історії будь – якої країни, для історії великих соціальних організацій і нарешті, для всієї історії людства.

Дані про соціальну мобільність деякою мірою дозволяють судити про ступінь відкритості суспільства - його демократичність. Наскільки те чи інше суспільство створює можливості для переміщення індивідів, поколінь з нижчих категорій у вищі – таким шляхом формується еліта суспільства. При цьому існує закономірність: чим вищий соціальний клас (страта), тим важче в нього проникнути. У нашому суспільстві соціальне “закриття” вищого класу почало спостерігатися одночасно із стратифікаційною

активізацією населення в кінці 80-х-на початку 90-х років, із формуванням ринкових відносин. Саме в цей період можливості збагатити і просунутися “наверх ” були для всіх однакові.

Соціальна мобільність та соціальна стратифікація невіддільно пов’язані явища; тільки стратифікація – це стан суспільства на даний момент(ніби “фотографія суспільства ”), а мобільність – це механізм зміни цього стану(“кіно про зміни в суспільстві ”).

Особливу роль у соціальній мобільності відіграє освіта та знання, особливо у час переходу до інформаційного суспільства, система освіти суттєво впливає на рівень соціальної мобільності, а саме: - загальна та професійна освіта для молоді забезпечує її соціалізацію й ефективний розвиток і функціонування;

- відтворення і розвиток соціальної структури суспільства;
- вплив на духовне життя суспільства.

Питання для самоконтролю та перевірки

1. Що таке “соціальна стратифікація”?
2. Розкрийте сутність теорії соціальної стратифікації.
3. Які Ви знаєте критерії соціальної стратифікації?
4. Охарактеризуйте історичні типи стратифікації.
5. Поясніть відмінності між поняттями “клас”; ”страта”.
6. Кого Ви відносите до представників “вищого класу”, “середнього класу”, “нижчого класу” ?
7. Які причини соціальної нерівності? Чи може нерівність бути справедливою.
8. Розкрийте сутність процесу соціальної мобільності.
9. Чим відрізняється горизонтальна соціальна мобільність від вертикальної соціальної мобільності?
10. Чим розрізняються поняття “соціальне розшарування” і ”стратифікація”?

Додаткова література з теми

1. Головаха Є. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні.-К, 1997
2. Гидденс Е. Стратификация и классовая структура// Социол. исслед.- 1992. -№9,11
3. Ильин В.Социальная стратификация . Сыктывкар, – 1991.
4. Классовое общество. Теория и эмпирические реалии/ Под ред. С.Макеева. – К., 2003
5. Комаров М.С. Социальная стратификация и социальная структура //Социол. исслед. – М , 1992.-№7
6. Куценко О. Общество неравных. Классовый анализ неравенства в классовом обществе. – Харьков, 2000

7. Мостовая И.В. Социальное расслоение. Символический мир метаигры . – М, 1996
8. Радаев В.В., Шкаратан О.Н. Социальная стратификация. –М, 1995
9. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії // Навч. посібник. – К: Атіка, 2004
10. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М, 1992
11. Соціологія. Підручник // За заг. ред. В. М. Пічі – Львів, 2004.
12. Соціологія: термін і поняття, персоналії .Навчальний словник – довідник / За заг. ред. В.М. Пічі. – К, Львів, 2002.
13. Черниш Н.Соціологія : Курс лекцій. – Львів: Кальварія, 1996.
14. Шаповал М. Загальна соціологія.- К.:УЦДК, 1996.
15. Якуба Е. А. Соціологія : Учеб. пособие.- Харьков : Константа, 1996.

ТЕМА 5. СОЦІОЛОГІЯ ЕКОЛОГІЇ

1. Об'єкт та предмет соціології екології
2. Розвиток соціально-екологічних поглядів
3. Основні категорії соціології екології
4. Особливості соціально екологічних процесів у сучасній Україні

Після вивченого матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- визначити сутність понять об'єкт і предмет соціології екології;
- пояснити методи соціології екології;
- охарактеризувати соціально-екологічні погляди;
- назвати специфічні риси, які характеризують інвайроментальну соціологію;
- показати у чому полягає відмінність проблематики екології та екологічної соціології;
- проаналізувати основні категорії соціології екології;
- охарактеризувати особливості соціально-екологічних процесів у сучасній Україні та шляхи їх подолання.

1. Об'єкт та предмет соціології екології

Людина постійно потребує у взаємодії з іншими соціальними суб'єктами та з навколишнім середовищем (природою). Ці дві системи органічно пов'язані між собою, причому рівень розвитку суспільства визначає ставлення людини до природи. Стан довкілля є важливим чинником існування людської цивілізації. Проблеми довкілля не є суто фізичними або екологічними. Вони відображають політичні,

інституціональні, культурно-екологічні засади, тому перебувають у полі зору соціальних наук.

Соціологія екології – галузь соціології, яка досліджує специфічні зв'язки між людьми та навколишнім середовищем, особливості розвитку і функціонування соціальних спільнот, соціальних структур та інститутів в умовах впливу на їх життєдіяльність антропогенних екологічних чинників. Головні її завдання полягають у вивченні закономірностей взаємодії суспільства і природи, досягненні збалансованості цієї взаємодії, отриманні достовірної соціально-екологічної інформації, з'ясуванні громадської думки щодо екологічних проблем та чинників, що їх породжують. У сфері її наукового інтересу – вплив довкілля на суспільство, формування екологічної свідомості, забезпечення участі громадян у реалізації державної екологічної політики тощо. До предметної сфери соціології екології належать і проблеми взаємодії суспільства зі штучним середовищем проживання людини.

Термін «**екологія**» ввійшов у науковий обіг завдяки старанням видатного німецького біолога Е. Геккеля у 1866р. на позначення науки про відношення організмів і навколишнього середовища.

Його запозичено з давньогрецької мови (oikos – дім, житло). Важливий етап у розвитку екології настав з обґрунтуванням американським екологом А. Тенеслі у 1935р. поняття «екосистема» на позначення стабільної системи, що складається з живих і неживих елементів, між якими постійно відбувається кругообіг речовин, існують постійні процеси.

З посиленням антропогенного (спричиненого діяльністю людини, використанням нею складної і могутньої техніки) впливу на довкілля виникло та з часом конкретизувалася ідея «соціалізації природи». В середині 30-х років ХХ століття вона втілювалася в дослідження лідерів знаменитої чиказької школи соціології Р. Парка, Ю. Берджесса і Р. Маккензі, які висунули концепцію «міста - організму» і суспільства як «глибоко біологічного феномену». Відповідно до цієї концепції, у суспільстві відбувається перебіг взаємоіснуючих біологічних і соціальних процесів, результатом яких повинна бути «соціальна рівновага». Цей комплекс проблем лідери чиказької соціологічної школи запропонували назвати «соціальною екологією».

Однак у той період екологічна соціологія як відносно самостійна галузь соціологічного знання ще не сформувалася: не вистачало ні фактології, ні теоретичних концепцій. Її становлення почалося тільки в середині 70-х років ХХ століття, коли стало очевидно, що надмірне зниження організованості біосфери, ефективності її самонастроювальних і самовідтворювальних механізмів, спричинене активною діяльністю людини, може мати катастрофічні наслідки, призвести до втрати динамічної рівноваги суспільства з природою. Відтоді локальні та

розрізнені соціологічні дослідження екосистем, і їх взаємодії з суспільством почали формуватися у відносно самостійну, інтегровану галузь наукового знання – **соціологію екології**.

Об'єктом соціології екології є складна система соціоприродних відносин і взаємодій, яка формується і функціонує в результаті свідомої, цілеспрямованої діяльності людей, об'єднаних у різні соціальні спільноти.

Предмет соціології екології – це дослідження специфічних взаємодій між людиною (суспільством) і довкіллям, впливу його як сукупність природних і суспільних факторів на людину, а також впливу людини на довкілля. У своїх дослідженнях соціологія екології застосовує комплекс наукових методів.

Системний метод. Передбачає розгляд навколишнього середовища як цілісного системного утворення, диференційованої системи, компоненти якої динамічно врівноваженні. Відповідно до цього екологічним середовищем людства є біосфера Землі, яка поєднує довкілля і діяльність людини в єдину систему: природа – суспільство. Обидва компоненти цієї системи є паритетними. Соціологія екології вивчає вплив людини на рівновагу природних екосистем, обґрунтовує необхідність управління та раціоналізації взаємовідносин суспільства і природи. Людство розглядає як складову екологічної системи.

Діалектичний підхід. Зумовлює вивчення взаємозв'язків і взаємодії компонентів системи.

Синергетична методологія. Відмовляючись від традиційного розгляду природи як незалежного від людини об'єкта, підпорядкованого одвічним і незмінним законам, соціологія екології предметом своїх досліджень вважає цілісну динамічну систему «людини – природне середовище, компоненти якої є відносно автономними та активними суб'єктами». Особливості взаємодії компонентів цієї системи полягають у забезпеченні існування людства за рахунок речовин та енергії, взятих з природи. Усе це передбачає їх добування, переробку, транспортування і засвоєння, а також виділення непотрібних і шкідливих залишків переробки та засвоєння.

2. Розвиток соціально – екологічних поглядів

Проблема вивчення взаємовідносин людини і природи мають глибокі історичні джерела. Ще в давньокитайській та давньоіндійській філософії, культурі проблем співвідношення природного та людського – гармонія зі світом, з природою, мала першочергове значення. В одній із найдавніших книг буддійського канону «Сутта-Ніпатте» вказувалося на необхідність розвивати в собі любов до природи, до всього живого. У працях Аристотеля, та його учня Теофраста, а згодом і давньоримського вченого Плінія порушувалися питання цілком екологічного змісту: особливості

характеристик тварин і рослин залежно від навколишнього суспільного середовища. Е. Геккель, німецький природознавець, уперше запровадив (1866р.) термін «**екологія**». Не стояв осторонь цієї проблеми і відомий природознавець Ч. Дарвін, чия теорія боротьби за існування наклала досить вагомий відбиток на розвиток біологічних, філософських та соціальних наук.

О. Конт та Г. Спенсер – фундатори соціологічного знання, проводили біологічні аналогії в структурі та функціонуванні суспільства. Соціальні теорії О. Конта, Г. Спенсера досить активно обговорювалися в біологічній літературі, що сприяло взаємному збагаченню біологічних та соціальних поглядів. На той час з'явилося багато теорій, котрі розглядали закони боротьби за існування, міжвидової боротьби та природного добору як головні соціальні детермінанти соціального розвитку, а причини виникнення соціальних конфліктів зводилися до біологічних чинників (теорії соціального дарвінізму). Класики соціологічного знання ХІХ століття спростували надто спрощенні погляди на відносини суспільства з навколишнім середовищем і заклали підґрунтя детальнішого аналізу цих відносин. Для соціології принциповою була ідея К. Маркса, про те, що природа – це тіло людини, яка повинна розумно його використовувати.

Соціальні аспекти екології стали предметом соціальних наукових досліджень. У 60-х роках ХІХ століття американський вчений Г. Марш вводить термін «соціальна екологія», трактуючи її як науку про вплив міського середовища на формування індивіда. На початку ХХ століття французькі географи (Е. Мертон, Ж. Брюн, П. Відаль) розробляли концепцію географії людини, предметом якої було вивчення групи явищ на планеті, до яких причетна діяльність людини. Найбільш яскраво екологічна проблематика, пов'язана з виживанням людської цивілізації, знаходила вияв і у російських космістів. У джерел цієї проблематики стояв М. Умов. Особливо чітко ця тема визначилась у працях К. Ціолковського, В.Вернадського, в яких висвітлювалися глобальні біологічні ті геологічні наслідки соціальної діяльності людства.

Важливим етапом становлення соціологічного підходу у вивченні екологічних проблем було виникнення у 20-х роках ХХ століття чиказької школи соціології міста, де об'єктом наукового інтересу був зв'язок між різного роду проявами соціальної патології та економіко-географічною організацією міста. Р. Парк, представник даного напрямку сприяв поглибленню системного підходу до суспільства у його єдності з природою. У 50-60 роках ХХ століття велись активні наукові дискусії з приводу завдання, предмета дослідження, методології екосоціологічного знання («соціальна екологія» А. Холі, «екологічний комплекс» О. Данкена та Л. Оноре, Римський клуб та інші), що підносили дану галузь знань у вищий дисциплінарний рівень. У 1970р. у Варні на Всесвітньому конгресі соціологів було «визнано» існування соціальної екології як самостійної

галузі наук. З кінця 80-х років даний напрям дістав назву інвайроментальної соціології (від англ. environment – навколишнє середовище), що виникло під впливом діяльності Римського клубу та комісії ООН з проблем середовища і розвитку. **Інвайроментальна** соціологія обстоює входження людини як одного з біологічних видів до глобальної екосистеми: зумовленість людської діяльності не тільки соціокультурними чинниками, а й складними природними зв'язками; залежність людини від біофізичного середовища, що накладає потенційні, фізичні та біологічні обмеження на людську діяльність; нездатність людини спростувати екологічні закони.

Автори цих положень – американські вчені В. Кеттон і Р. Данлеп – висунули їх на противовагу існуючій понад 400 років «парадигмі людської винятковості», і в основі якої – чотири сентенції:

- людські істоти є унікальними соціоприродними утвореннями, тому що вони мають культуру;

- культура змінюється значно швидше, ніж біологічні особливості людини, тому саме їй належить основна роль в соціальному розвитку індивідів та спільнот;

- поведінка людини зумовлена передусім соціальними, а не природними чинниками;

- суспільний прогрес безмежний, що уможлиблює вирішення в майбутньому всіх соціальних проблем. Усі ці постулати, на думку представників інвайроменталістської соціології, засвідчили протягом ХХ століття, особливо другої його половини, не тільки свою обмеженість, а й теоретичну неспроміжність, оскільки їх прихильники продовжують ігнорувати залежність суспільства від природного середовища, не усвідомлюють проблеми обмеженості природних ресурсів, що загострилися в останні десятиліття.

Опоненти «парадигми людської винятковості» опиралися на сформульовану Дж. Форрестером концепцію світової динаміки. Вона ґрунтується на теоретичній моделі, в якій взаємопов'язані населення, капіталовкладення (фонди), географічний простір, природні ресурси і виробництво продуктів харчування, взаємодія яких зумовлює динаміку змін у світовій системі. Ця теоретична концепція, розвинута Р. Данлепом, В. Кеттоном, Д. Мердоком, Дж. Мітчеллом, Н. Мойсеевим та ін., покладена в основу соціології екології. **Головні її принципи** зводять до таких положень:

1. Людство є одним з багатьох видів живих істот, що залежать від природного навколишнього середовища, й у цьому сенсі не є винятковим. Через обмеженість зворотнього зв'язка з природою людські дії часто спричиняють непередбачувані наслідки.

2. Вищою цінністю є гармонійний розвиток людини і природи.

3. Наявність у людини розуму не передбачає для неї жодних привілеїв. Навпаки, це накладає на неї додаткові обов'язки щодо природи. Світ людей і світ природи – елементи єдиної системи.

4. Вплив на природу змінюється взаємодією, ціль якої полягає у максимальному задоволенні потреб людини і потреб природи.

5. Природний світ має певні межі тому існують обмеження щодо економічного росту.

6. Держава своєю діяльністю спричиняє загострення екологічних проблем, прагнучи створити вигідні умови для капіталу, часто ігноруючи особливості навколишнього середовища.

7. Взаємодія з природою повинна визначатися «екологічним імперативом»: правильно і дозволено тільки те, що не порушує існуючої в природі екологічної рівноваги.

Спираючись на ці принципи, академік М. Мойсєєв сформулював концепцію коеволюції, яка має бути орієнтиром у взаємодії людини з природою в умовах зростаючої небезпеки екологічної катастрофи. Процес коеволюції тлумачиться не як статично існуюча рівновага між природою і людиною, а як «стійка нерівновага», за якої зміна параметрів біосфери відбувається настільки повільно, що людство здатно адаптуватися до змін, вписатися у стабільні біогеохімічні цикли.

Отже, соціологія екології має справу зі складною і багатокомпонентною соціобіотехносферою, центральну роль у якій відіграє людина. Тому всі заходи, спрямовані на збереження і відтворення навколишнього середовища, мають своєю метою створення сприятливих умов для розвитку як індивідів, соціальних груп, так і суспільства загалом за неодмінного збереження та відтворення причинно-наслідкових і зворотніх зв'язків між соціальними, технологічними і природними чинниками.

3. Основні категорії соціології екології

Основними категоріями соціології екології є «соціально-екологічна система», «екологічна свідомість», «екологічна поведінка», «екологічна культура», «екологічна освіта», «екологічна політика» тощо.

Соціально-екологічна система - сукупність структур елементів та їх функцій, що характеризують екологічну безпеку населення на регіональному та локальному рівнях. Ці елементи та функції поєднані в три взаємозв'язані підсистеми:

- населення регіону;
- об'єкти природного середовища;
- суб'єкти, що впливають на довкілля. Елементи екологічної системи взаємодіють між собою, відображаючись у масовій свідомості. Стан

соціальної економічної системи залежить від багатьох чинників, одним з найважливіших серед яких є екологічна свідомість.

Екологічна свідомість – індивідуальна і колективна (суспільна) здатність до усвідомлення нерозривного зв'язку людини з природою, залежності добробуту людей від цілісності природного середовища, вміння та звички діяти, не порушуючи зв'язків та кругообігів у природі.

Екологічна свідомість є суперечливим явищем, в якому занепокоєність станом довкілля межує з байдужістю, самозаспокоєнням, нерозумінням реальної загрози можливої екологічної катастрофи.

З екологічною свідомістю нерозривно пов'язана й **екологічна культура**. Низький рівень екологічної культури виявляється практично у всіх аспектах:

- в екологічній освіті (епізодичними є знання про природу, про її взаємозв'язок з суспільством, про зміни оточуючого середовища в процесі виробничої діяльності, про взаємодію системи «суспільство-природа-людина»);

- в екологічному вихованні (нешанобливе ставлення до природи, відсутність особистої відповідальності за її долю (як на локальному, місцевому рівні, так і на глобальному), недостатнє розуміння її краси та гуманістичної суті);

- в екологічній поведінці (орієнтація не на гармонізацію відносин людини з природою, не на примноження багатств останньої, а на те, щоб взяти від неї найбільше, незважаючи на її ресурси та можливості).

Невирішеність багатьох економічних проблем спричиняє усвідомлення важливого стратегічного завдання – екологічна культура людини не може бути сформована випадково, вона вимагає дій щодо захисту оточуючого середовища. Стан природного середовища – це критерій культурного рівня не тільки держави, а й кожного громадянина зокрема.

Екологічна освіта – свідомий і планомірний розвиток знань про навколишнє природне середовище. Основна її мета полягає у формуванні уявлень про природне середовище, специфіку його внутрішніх відносин, особливості впливу людини на середовище, принципи гармонійного розвитку людини і довкілля.

Екологічна поведінка – система взаємопов'язаних дій, в яких реалізується освіченість людини щодо закономірностей функціонування довкілля, бережливе ставлення до нього.

Вона визначається сукупною дією багатьох прямих і спонукальних чинників. До прямих чинників екологічної поведінки належать: природне середовище, безпосередньо створено людиною технологічне й урбанізоване середовище, технологічні фактори та ін. Спонукальні чинники охоплюють соціальну структуру суспільства, рівень розвитку демократії, сутність і структуру влади та управління, культурні традиції,

моральні норми тощо. Екологічна активність у сучасних умовах виявляється по різному, передусім у великій заінтересованості людей у вирішенні екологічних проблем. Це і різні форми руху: «зеленого руху», інших громадських рухів, форумів, організацій, що виступають за дотримання екологічної культури, проти грубих порушень санітарних правил підприємствами, бездіяльності відомств і т.д. Все більш зростає інтерес до проблем охорони біосфери, до збагачення гармонії у відносинах між людьми і природою, розуміння проблем, які мають міждержавний характер.

Екологічна політика – соціальна діяльність, спрямована на забезпечення соціальних, економічних, культурних умов, необхідних для гармонійного буття, збереження і відтворення навколишнього середовища.

4. Особливості соціально-екологічних процесів у сучасній Україні

В наш час Земна цивілізація вступила в епоху антропогенно-перевантаженої Землі, критичного стану біосфери, наочним доказом чого є екологічна криза.

Екологічна криза – це виснаження природних ресурсів та забруднення навколишнього середовища, порушення природного балансу у рослинному і тваринному світі. Виникнення екологічної кризи – це результат невідповідності логіки живої природи і так званої технологічної цивілізації, в якій багато вчених вбачають головну причину виникнення глобальних проблем сучасності. Фахівці констатують, що екологічна криза вразила всі сфери екосистеми в Україні. За оцінками вчених, щорічні втрати України внаслідок неефективного і нераціонального природокористування становлять від 15 до 20% національного доходу (один з найвищих показників у світовому співтоваристві). У документі «Навколишнє середовище і розвиток», поданому в ООН, засвідчується, що економічна політика в Україні спричинила формування екологічно нераціональної економіки, перенасиченої хімічними, металургійними, гірничними виробництвами та застарілими технологіями. Наслідком такого ставлення до навколишнього середовища стала аварія на Чорнобильській АЕС – глобальна екологічна катастрофа, яка завдала значного удару докільню не лише України, Білорусії, Росії, а й Швеції, Німеччини, Італії та ін. У навколишнє середовище викинуто радіонуклідів загальною активністю 50 млн. кюрі різних типів. Економіка багатьох країн зазнала великих втрат. За оцінками спеціалістів, витрати на ліквідацію наслідків катастрофи до 2000р. становили 180-200млрд. доларів. Внаслідок переселення людей (переміщено 200 тис. осіб з 2 тис. населених пунктів) під загрозою опинилась унікальна культура цих районів. У зараженій місцевості мешкає 2,4 млн. населення.

В Україні для подолання екологічної проблеми створено Міністерство охорони навколишнього середовища і ядерної безпеки, прийнято Закон про охорону навколишнього середовища, засновано Національний екологічний центр, розроблено заходи, щодо розгортання екологічних досліджень, екологічної освіти. Зростає популярність галузей знань, які спеціалізуються на вивченні екологічних проблем і сформувалась відносно самостійна наука – **соціологія екології**.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Що є об'єктом и предметом соціології екології?
2. У чому полягає відмінність проблематики екології та екологічної соціології?
3. Які Ви знаєте основні методи соціології екології?
4. Які специфічні риси характеризують інвайроментальну соціологію?
5. Розкрийте особливості коеволюційного розвитку суспільства.
6. Проаналізуйте основні категорії соціології-екології.
7. Яким цілям підпорядковане екологічне вимірювання соціальних процесів?
8. Розкрийте зміст поняття «екологічна криза».
9. Які з загально-планетарних проблем, на Вашу думку, найгостріші і чому?
10. Охарактеризувати особливості соціально-екологічних процесів у сучасній Україні та шляхи їх подолання.

Додаткова література з теми

1. Барвінський А.О. Соціологія. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів. – К. : Центр навчальної літератури, 2005.
2. Білявський Г.О., Падун М.М, Фурдуй Р.С. Основи загальної екології. – К, 1993.
3. Бурдіян Б. Т., Дерев'янку В. О., Кривульченко А. І. Навколишнє середовище та його охорона. – К, 1993.
4. Вернадський В.И. Размышление натуралиста. – М, 1997.
5. Дювинье П., Тант М. Биосфера и место в ней человека. – М, 1978.
6. Комаров А.Д. Социальная экология : философский аспект. – М, 1990
7. Спеціальні та галузеві соціології / За ред. Пилипенка В. Є. – К. : Вища освіта, 2003.
8. Стегній О. Інституціалізація екологічних інтересів у суспільстві соціогенних ризиків. – К, 2002.
9. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів За ред. В. Г. Горденка. – К. : Видавничий центр „Академія”, 2003.

10. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії / Навч. посібник. –К.: Атіка, 2004

ТЕМА 6. СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ

1. Об'єкт і предмет соціології праці. Основні категорії.
2. Еволюція концептуального підходу до людини і праці. Проблеми професійної майстерності людини.
3. Мотиваційні аспекти праці. Форми і методи розвитку творчого потенціала робітника та участь його в управлінні.
4. Концепція службової кар'єри людини.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- розкрити сутність і зміст соціології праці;
- визначити об'єкт та предмет соціології праці;
- дати характеристику основним категоріям соціології праці;
- розкрити зміст соціальних функцій праці;
- охарактеризувати еволюцію концептуального підходу до людини і праці;
- пояснити мотиваційні аспекти праці, форми і методи розвитку творчого потенціалу робітника та участь його в управлінні;
- роз'яснити сутність концепції службової кар'єри людини.

1. Об'єкт і предмет соціології праці. Основні категорії

Соціологія праці як одна з галузевих соціологічних теорій займає особливе місце серед наук про працю і має велике значення у підготовці різних фахівців, особливо менеджерів, економістів, інженерів. Вона виникла близько півтора сторіччя тому. Її основи були закладені такими всесвітньо відомими вченими, як О. Конт, Е. Дюркгейм, М. Вебер. Особливе значення та актуальність вивчення цієї теми мають нині, коли реформування системи вищої освіти в державі та й взагалі нашого суспільства пов'язані насамперед з переходом до ринкової економіки.

Соціологія праці – одна із спеціальних соціологічних теорій, предметом вивчення якої є соціальні аспекти праці, тобто людський фактор, його функціонування в процесі праці.

Об'єктом соціології праці є праця як суспільно-значуще явище, як процес реалізації, а водночас і відтворення здібностей, знань та умінь особи, як вид соціальної діяльності.

Праця – цілеспрямована діяльність людей, в результаті якої створюються матеріальні і духовні блага. Соціологія розглядає працю як основну форму життєдіяльності людського суспільства, основну умову його буття.

Соціальна сутність праці: праця є способом освоєння природи людиною, оскільки праця – процес, який відбувається між людиною і природою у якому людина своєю діяльністю опосередковує, регулює та контролює обмін речовин між собою та природою; праця є засобом формування і розвитку особистості, оскільки людина, впливаючи на природу, використовуючи її для задоволення своїх потреб, змінює й свою власну природу, розвиває здібності та нахили, формує себе як особистість; праця є визначальним чинником формування соціальної структури суспільства, оскільки люди у процесі трудової діяльності об'єднуються, утворюючи певні соціально-професійні, соціально-психологічні та інші групи.

Основними категоріями соціології праці є: умови праці, зміст праці, процес праці, трудовий колектив, ставлення до праці, соціально-трудова відносина і т.д.

Умови праці – сукупність соціально-економічних, санітарно-гігієнічних, організаційних та соціально-побутових чинників, які впливають на працездатність і здоров'я працівника. Умови праці можуть бути нормальні і шкідливі. За нормальних умов праця не шкодить здоров'ю людини. Шкідливі умови праці небезпечні для життя.

Ставлення до праці – усвідомлення значення праці як індивідуальної та суспільної цінності.

Процес праці – включає в себе: доцільну діяльність людини (сама праця); предмет, тобто те, на що спрямована діяльність; знаряддя виробництва, якими людина впливає на предмет праці.

Організація праці – форми, способи і порядок поєднання живої і предметної праці.

Змістовність праці. Мета, усвідомлений образ очікуваного результату трудової діяльності. **Стимули до праці** – зовнішні фактори, які спонукають до праці.

Мотиви праці – внутрішні спонуки пов'язані з ціннісними установками, етичною орієнтацією діяльності.

Трудовий колектив – це добровільне соціально – політичне і економічне об'єднання людей для спільних дій заради досягнення особистісно-цінних і суспільно-корисних цілей, які пов'язані єдністю інтересів, оформленні структурно і мають органи управління, дисципліни і відповідальності.

Трудовий колектив – найважливіша характеристика суспільної праці, його слід розглядати як соціальну організацію і як соціальну спільноту.

Соціально-трудо́ві відносини – це відносини, які складаються на виробництві між представниками різних соціальних спільностей.

Предмет науки “поєднує” н’ять складових:

- суб’єкти праці – індивіди, різні соціальні групи, які беруть участь у трудовій діяльності;
- соціальні інститути у сфері праці – праця, трудова діяльність, робітничі колективи, цільові групи, організації, заклади та установи тощо;
- соціально-трудо́ві відносини, які складаються в процесі господарської діяльності між представниками різних соціально-професійних позицій та ринків;
- соціально-трудо́ві процеси – різновиди змін, які відбуваються в соціально-трудо́вому стані працівників, трудових угруповань; адаптація до нових господарських умов, середовищ, співробітництво; конкурентність; суперництво та конфлікти тощо;
- соціальне управління трудовими відносинами та процесами – розробка і застосування ефективних методів впливу на трудові відносини та процеси з метою забезпечення оптимального і відносного режиму господарської діяльності.

Отже, **соціологія праці** – це галузь соціології, спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає працю, трудову діяльність та поведінку, трудовий колектив як специфічну соціальну підсистему суспільства, його соціальні інститути, а також соціальні спільності в сфері праці, соціально-трудо́ві відносини і процеси та закономірності, форми і методи цілеспрямованного впливу на них.

2. Еволюція концептуального підходу до людини і праці. Проблеми професійної майстерності людини

Соціологія праці є одним із розділів економічної соціології. Вона концентрує свою увагу на пізнанні можливостей працівника, умов їх реалізації, шляхів узгодження особистих інтересів з інтересами суспільними у процесі виробничої діяльності. До кінця XIX століття економіка та її найбільш просунута частина – промисловість розвивалася без орієнтації на врахування соціальних параметрів свого розвитку, тобто в наявності було повне ігнорування людського чинника. Але до кінця XIX – початку XX століття об’єктивно визріла ідея – звернутися до тих резервів, що криються в самому працівнику, пробудити його зацікавленість у ефективній і результативній діяльності.

Вперше ідею звернутися до соціальних резервів виробництва в її повному вигляді обгрунтував Ф.Тейлор. Саме він не тільки висловив ідею про необхідність зацікавити працівника в результатах своєї праці, але науково обгрунтував і втілював її в життя, випробував на практиці. Багаторічне випробування цієї ідеї дозволило йому сформулювати ряд

ознак, що згодом знайшли втілення в концепції “**економічної людини**”. От деякі складові його ідеї: виконувати більший обсяг роботи за велику платню й за більш короткий час; преміювати хорошу, а не будь-яку роботу; шкідливо як не доплачувати, так і переплачувати працівнику; потрібно піклуватися про спонукання працівника до високооплачуваної роботи та ін.

Ідеї тейлорівського підходу не залишалися незмінними – вони удосконалювалися, доповнювалися, для них підшукувались нові резерви.

Трагедією радянської економіки став постійно повторюваний факт, ігнорування матеріальної зацікавленості працівника. У роки перебудови був розпочатий ряд кроків з використання такої орієнтації економічної свідомості і поведінки, як мотив високої оплати праці.

Появилися численні пошуки: бригадний підряд у промисловості й будівництві, безпідрядні ланки в сільському господарстві й деякі інші. Проте ці спроби були приречені на провал: з одного боку, вони не враховували потребу в зміні відносин власності, з іншого – не враховували реальну мотивацію свідомості й поведінки працівників виробництва.

Водночас, якщо узагальнити наявний в економічному житті багатьох країн досвід використання резервів ”економічної людини”, то він у найзагальнішому вигляді пройшов декілька етапів залишаючись актуальним і в даний час.

На першому, “тейлорівському” етапі зверталася увага на те, щоб дати можливість людині заробити, одержати більшу винагороду за можливо більший зроблений обсяг роботи. **На другому етапі**, починаючи з 30-х років ХХ століття, в основу стимулювання дедалі більше закладаються індивідуальні потреби працівника й відповідно орієнтація на їх задоволення. Такий підхід дозволив більш гнучко враховувати конкретну ситуацію й більш наочно й предметно реагувати на бажання й інтереси людей.

З 1960-х років дедалі більш потужно став заявляти про себе чинник соціальних потреб (**третій етап**), коли матеріальна винагорода орієнтувалася не тільки на потреби працівника, але і його сім’ї, не тільки на задоволення поточних або найближчих цілей, але й на довгострокову перспективу.

І найголовніше, сучасна ситуація показує, що епоха економіки “дешевого працівника” закінчується. Явно настає час “дорогого працівника”, що означає значні витрати на оплату праці при дуже високому рівні продуктивності праці й ефективності виробництва.

Етап “**технологічної**” людини в соціології праці складається з “фізичної” і “професійної” людини. Річ у тому, що реалізуючи принципи зацікавленості робітника в гідній і бажаній їм оплаті праці, Ф. Тейлор досить швидко вийшов на таку важливу й наукову і практичну проблему:

як організована робота працівника, наскільки вона раціональна й наскільки вона враховує фізичні й фізіологічні можливості людини.

Ф. Тейлор висунув і всебічно обґрунтував ідею **наукової організації праці** на робочому місці, використовуючи зменшення свободи дій. Настала пора так званої “**фізичної**” людини, коли завдяки раціоналізації її рухів, розташування інструментів і устаткування на робочому місці, досягалася висока ефективність виробництва.

Нині у сфері організації роботи існують і конкурують між собою дві концепції. Одна з них – **техноцентристська**, що орієнтується на переважний і випереджувальний розвиток технічних і технологічних компонентів. Вона намагається домогтися повної формалізації виробничого процесу, створити максимум безлюдних технологій. У цій ситуації виправданий так званий електронний тейлоризм, що знаходить втілення у відчуженості знань та інформації, у формалізації керування та спрямований на максимальне працевбереження й усунення живої роботи, що, зрозуміло, не викликає позитивного настрою людей, зайнятих на виробництві.

Інша концепція – **антропоцентристська** – своєю центральною ідеєю спрямована на збереження й раціональне використання живої роботи. Вона враховує процес відмирання старих різновидів праці або їх модернізацію, появу нових, скорочення часу роботи із сировиною й матеріалами. Але особливе значення має процес, пов’язаний із свободою організації своєї роботи. Ця концепція відбиває тенденції до інтелектуалізації праці, до появи нових типів майстерності, до нових форм об’єднання працівників із технікою, коли надається простір імпровізації, для прояву творчого пошуку.

Процес переходу до ринкових відносин відразу ж зажадав негайного пошуку нових форм організації та стимулювання праці. Звідси реальне залучення таких компонентів процесу організації та стимулювання праці, як відповідальність, точність, акуратність і пильність працівників, тобто чинників, що визначають їхню реальну свідомість. Нині мало діє сліпа сила наказу. Дедалі більшого значення набувають громадська позиція людини, економічна доцільність.

Практично одночасно з розробкою форм і методів організації праці увага й науки й підприємців була звернена на необхідність **фахової підготовки працівників**. Суть цього підходу полягала в такому: допомогти працівнику посісти гідне місце у виробничому процесі, використовувати його схильність до більш ефективної, продуктивної оплачуваної роботи. Звичайно, це прагнення базується як на біологічних резервах (реакція, управність, кмітливість, пристосовуваність), так і на соціальних (розуміння, прагнення, імітація і т.ін.).

Професіоналізація працівника також пройшла декілька етапів.

На першому вона використовувала вміння, навички, була заснована на імітації (“роби, як я”). Саме на такій основі навчали Шмідта в Тейлора на підприємстві. У принципі це був етап індивідуального навчання, штучного учнівства.

На другому – коли масштаби виробництва розширилися – дедалі частіше стали використовуватися різноманітні форми групового учнівства, звичайно в рамках первинного виробничого осередку.

На третьому надбанням стало масове учнівство, коли зростання масштабів виробництва поставило на порядок денний необхідність підготовки величезної армії кваліфікованих працівників. Ця потреба посилювалася й тим, що ускладнилося саме виробництво й недостатньо було елементарних навичок і вмінь – потрібно було дедалі більш глибоке знання техніки й технології, що могло дати тільки довгострокове й систематизоване навчання працівників.

Масова професійна підготовка доповнювалася більш високими її рівнями – середньоспеціальною й вищою освітою. Кількість середніх і вищих навчальних закладів у СРСР стрімко збільшувалася. Тільки з 1941 р. до 1976 р. кількість тих, хто навчався в них, виросла з 436 тис. до 2119 тис. чоловік. Але поступово ця система, що ефективно функціонує лише на першому етапі, стала давати збої, тому що централізована підготовка кадрів дедалі більше й більше розбігалася з реальними потребами, з конкретною прив’язкою по регіонах і областях. До вирішення проблем фахової підготовки тісно примикають заходи щодо профвідбору і профорієнтації. Так, послідовне здійснення профорієнтаційної роботи на Дніпропетровському машинобудівному заводі наприкінці 1980-х років дозволило досягти таких результатів: 97% молодих робітників, котрі мали рекомендації профвідбору, не змінювали свою професію; 85% молодих робітників одержали професійне просування; терміни виробничої адаптації скоротилися в два рази; поточність зменшилася з 6 до 3,4%. Рівень і якість професійних знань серйозно впливають на ефективність і продуктивність праці. За розрахунками Н.П. Пилипенко, близько 70% браку и 30% поломок устаткування пояснюють низькою кваліфікацією робітників. Якщо підготовка й підвищення кваліфікації кадрів робітників і фахівців випереджають освоєння нової техніки й технології, то це завжди окупається ефективністю виробництва й підвищенням продуктивності праці. Крім того, кваліфікація відіграє дедалі більшу роль у статусному становищі людини, свідчить про рівень її конкурентноспроможності й навіть престижу в суспільстві. Ось чому при загальному зростанні незайнятості, безробіття в багатьох країнах світу триває полювання за кваліфікованою робочою силою. Саме тому ми є свідками появи ще одного різновиду власності – інтелектуальної, що дедалі більше містить у собі не тільки всякий творчий компонент, але й будь-яке кваліфіковане знання.

Таким чином, етап “фізичної” і “професійної” людини уособлював пошук резервів, що залежать від працівника з погляду його психофізіологічних і інтелектуальних можливостей, у тісній взаємодії зі стимулюванням його праці.

Дослідження умов праці (етап “біологічної” людини) були важливим етапом в осмисленні соціальних резервів виробництва. Вперше, коли була звернена увага на біологічні особливості людини в процесі виробництва, в основному враховувалися очевидні чинники, що впливають на **фізіологічні особливості працівників**, - освітленість, температура, “чиста”, “брудна” або шкідлива робота; розгорнулася діяльність з поліпшення техніки безпеки.

В міру врахування цих аспектів трудової діяльності у процесі вивчення, пізнання й використання виділили **санітарно-гігієнічні чинники** – загазованість, вібрацію, можливості простудних захворювань. Саме на цьому етапі стали поступово впроваджуватися вимоги особистої гігієни – душові, кімнати особистої гігієни і т.ін. Почалася реалізація глибинних резервів, пов’язаних із довгостроковими чинниками впливу на біологічну природу людини (естетичне оформлення виробничих помешкань, вібрація, шум, запобігання профзахворюванням). Саме на цьому **етапі почали враховуватися такі довгострокові наслідки**, як обґрунтування термінів виходу на пенсію, тривалість робочого життя, працездатність людини протягом тривалого часу.

Які ж проблеми умов праці особливо актуальні сьогодні?

Насамперед працівники високо оцінюють значення створених на виробництві санітарно-гігієнічних умов. Останнім часом зросла увага до служби рекреації – профілактиці при підготовці людей до роботи безпосередньо на виробництві, що веде до скорочення кількості захворювань, зменшення втрат робочого часу, поліпшення самопочуття людей, підвищення їх задоволення своєю професією й роботою.

Зростає й вимогливість до естетичного оформленого виробничого середовища. Причому це стосується не тільки обладнання, відповідного фарбування помешкань, але й усіх, без винятків місць, у яких людина працює або проводить години відпочинку, що стає своєю родною візитною карткою підприємства.

Конкретні дослідження показують, що поліпшення умов праці дозволяють підняти її продуктивність на 20% і більше. При цьому виділяється одна немаловажна закономірність: **із підвищенням загальноосвітнього рівня зростає незадоволеність умовами праці і у той самий час знижується задоволеність її змістом.**

Проте умови праці працівники розглядають не тільки як комплекс факторів, що безпосередньо належать до виробництва, але і як умови для раціональної організації повсякденного життя, для відпочинку й відповідно підготовки до праці. Це і є та характерна риса, що докорінно

відрізняє сучасні вимоги до умов трудової діяльності від тих, що були в 1920-х і 1930-х роках: їх почали розуміти в широкому значенні – **як умови життя і праці**.

Дослідження показують, що працівники дедалі частіше використовують своє право впливати на умови свого повсякденного і виробничого життя. Вже можна вважати доведеним, що **незабезпеченість нормальними умовами праці завжди пов'язана з високою поточністю, конфліктами, незадоволеністю роботою і професією**.

3. Мотиваційні аспекти праці. Форми і методи розвитку творчого потенціалу робітника та участь його в управлінні

Феномен усвідомлення працівника як соціально-психологічного явища був відзначений і зареєстрований порівняно давно і зазвичай пов'язується з ім'ям американського соціолога і психолога **Елтона Мейо**. Він виявив, що збільшення продуктивності праці може бути досягнуто, якщо будуть налагоджені сприятливі взаємовідносини в первинному виробничому осередку. Цей чинник увійшов в історію соціології за назвою "**теорії людських відносин**".

Спочатку була звернена увага на **встановлення сприятливих взаємовідносин між колегами**. Конкретні дослідження (В.М. Шепель, В.Д. Попов) показали, що вирішення основних соціально-психологічних проблем збільшує продуктивність праці на 8 – 12%, а в ряді випадків на 15 – 18%. Використання механізмів соціально-психологічного характеру дозволило оцінити значення таких рис характеру працівника, як прагнення до згуртованості, вміння співробітничати, надавати допомогу, розуміти інтереси інших людей і т.ін.

В усіх трудових колективах, особливо жіночих, проблема взаємовідносин прямо впливає на трудову активність, на результати праці. Водночас аналіз соціальних чинників виробництва говорить про те, що їх застосування не завжди автоматично приводить до поліпшення соціально-психологічного клімату.

Під час засвоєння соціальних резервів виробництва була виявлена величезна **роль безпосереднього керівника на виробництві** – майстра, бригадира, виконроба, а через деякий час і **роль адміністрації підприємства** у створенні сприятливого соціально-психологічного клімату. Саме ці представники управління покликанні найактивнішим чином брати участь у постійному, стійкому відтворенні таких психічних станів, як симпатія й потяг, позитивний емоційний фон спілкування, міжособистісна привабливість, почуття співпереживання, співучасті, можливість у будь-який момент залишитися самим собою, бути зрозумілим і позитивно сприйнятим (незалежно від своїх індивідуально-психологічних особливостей).

Практика господарювання показує, що ніяка досконала організація праці і робочого місця, відмінна система матеріального стимулювання не дадуть працівнику належного задоволення, якщо вони не будуть опиратися на всі перелічені вище компоненти соціально-психологічного комфорту, разом узяті.

Саме в рамках усього колективу, за участю всіх рівнів управління виробництва може бути забезпечене вирішення такого складного й серйозного питання як *адаптація*.

Управління її процесом потребує особливих зусиль. Ритм соціальних змін, зокрема змін у суспільній свідомості, настроях людей, потребує багатьох років постійної цілеспрямованої роботи.

Дослідження процесу адаптації працівника до виробництва свідчить, що на його поведінку впливають не тільки виробничі, але й позавиробничі чинники (суспільна ситуація, дозвілля, спілкування, сім'я). Не менш істотні врахування й знання таких складних і тонких регуляторів соціальної поведінки особистості, як потреби, настанови, ціннісні орієнтації – те, що складає основу відносин до праці і зрештою визначає прихильність до конкретного колективу.

Одне з центральних місць посідає питання про *оптимальний розмір первинної виробничої орієнтації*. Реальна практика показує, що перевагу віддають невеличкому колективу, де люди добре знають один одного, де найпевніше досягають порозуміння і взаємної відповідальності.

Під час розвитку теорія людських відносин збагатилася не тільки загальними, але й приватними, не менш важливими висновками при вивченні окремих соціально-психологічних проблем. До них варто віднести теорію малих груп (К. Левін, Я. Морено), ситуацію з неформальним лідером, проблеми знаття стресових ситуацій, не говорячи вже про такі специфічні сфери, як психотехніка, інженерна психологія та ін.

Дана тематика в соціології праці дозволила більш обґрунтовано підійти до аналізу групового егоїзму, маніпулювання свідомістю й поведінкою людей, ролі засобів масової інформації у стабілізації або дестабілізації обстановки на виробництві.

Працівник завжди буде пасивним учасником трудового процесу, якщо не буде залучений до керування справами виробництва, до творчого пошуку, до пошуку резервів і їх усвідомленого використання. Проте шлях до реальної участі людей в управлінні виробництвом виявився довгим і тернистим.

Генезис ідеї участі людей в управлінні розпочався з осмислення ролі управління у процесі функціонування виробництва. У працях Г. Форда, Г. Емерсона, А. Файоля містяться перші спроби переконати підприємця – капіталіста освоювати науку управління, в якій врахування інтересів і запитів підлеглих їм людей розглядалося особливо.

Потім із 20-х років ХХ століття настала **“революція” фахівців – управлінців**, що могли організувати й управляти виробництвом більш ефективно, ніж самі власники. Управління стало професією особливої соціальної групи людей – **менеджерів**, роль і значення яких у 1930 – 1950-ті роки настільки зросли, що їхньою діяльністю пояснювали всі досягнення індустріального світу.

У 30-ті роки ХХ століття була усвідомлена необхідність **рахуватися з інтересами й потребами всіх (або багатьох) працівників виробництва** й, більш того, спробувати залучити їх до співучасті у прийнятті рішень, до співробітництва з керівниками виробництва. Виробництво поступово рухалося до норми, коли керівник разом з підлеглими шукав відповіді на поставленні життям проблеми. У цьому разі величезного значення набуває авторитет керівника, що у свою чергу, визначається такими рисами, як справедливість, компетентність, працьовитість, вміння ладнати з людьми.

По-різному накопичувався досвід співробітництва, співучасті. Це були й гуртки якості, коли робітники спільно обговорювали можливості підвищення ефективності виробництва (японський досвід). До цього варто віднести участь представників робітничого класу в раді (директораті) компанії (французький досвід) і підписання угод роботодавців із профспілками (колективні договори) (шведський досвід).

Але особливе значення в підготовці працівника до участі в управлінні виробництвом має пробудження його творчого потенціалу.

По-перше, виробнича необхідність полягає в тому, щоб творчість у праці стосувалася не обраних видів діяльності, а всіх без винятку, що існують на виробництві.

По-друге, творче ставлення до праці завжди пов'язане із задоволеністю працею. Коли людина задоволена своєю роботою, професією, вона краще і продуктивніше працює.

По-третє, творче ставлення до праці має один із достатньо обґрунтованих показників – участь в удосконаленні виробництва, що знаходить своє найбільш наочне втілення в раціоналізації й винахідництві.

Соціологічні дослідження ще в 1960 – 1970-ті роки реєстрували факт, що сама можливість виявити творче ставлення до праці високо оцінюється людьми, особливо молоддю. Ця сторона приваблює їх навіть більше, ніж отримання високої оплати за рутинні або нецікаві різновиди праці.

Соціально-політичні потенції працівників пов'язані з такими важливими елементами поведінки людини на виробництві, як робоча совість, професійна мораль. Дедалі більшу роль у поведінці працівника відіграє внутрішня мотивація, що гарантує ретельну і гарну якість роботи.

Об'єктивна потреба в спонукуванні творчих сил людей дедалі більше стикається з особистим прагненням людини до самовираження. І, як наслідок цього, діяльність людини як соціально-політичного феномена лише тоді досягає результату, коли органічно містить у собі як накопичені

на попередньому етапі знання про фізичні, біологічні, соціально-психологічні можливості людини, так і нову інформацію про її поведінку на сучасному етапі розвитку виробництва.

І, нарешті, оцінюючи значення соціальних резервів, що таяться в свідомості й поведінці працівників, на закінчення можна згадати слова відомих американських економістів С. Боулек, Д. Гордона і Т. Уайскопфа, висловлені ними наприкінці 70-х, які деяким чином підсумовують нашу розмову про глибинні творчі можливості людини: “Основними чинниками виробництва є прагнення орієнтації, симпатії людей, їхня готовність добровільно виконувати роботу”.

4. Концепція службової кар’єри людини в соціології праці

Як відзначають соціологи, в останні два десятиліття в літературі і практиці почали відкрито говорити про проблеми, пов’язані з кар’єрою людей у матеріальній, духовній і політичній сферах.

Кожний працюючий має сам для себе визначити, чого він хоче й чи є для цього “хочу” моральні, професійні чи правові підстави. Звичайно, як відзначають вчені, така позиція може мати необґрунтований характер, тому що людина із завищеною самооцінкою може потребувати значно більше, ніж того варті її вміння і т.ін. Проте такі випадки зустрічаються досить рідко: об’єктивний хід розвитку організації й суспільства, як правило, таких людей відсуває на віддалені сфери життєдіяльності людської спільності, де вони й закінчують свою “кар’єру”.

Фази становлення й розвитку кар’єри.

Росс А. Вебер, досліджуючи шляхи “становлення” кар’єри в різних сферах громадського життя дійшов висновку, що вона має шість фаз у залежності від віку людини.

1-а фаза (16-22 роки). Це фаза, коли людина намагається вийти з-під надмірної опіки сім’ї, батьків. Це не означає, звичайно, здійснення якихось радикальних дій із боку юнака або дівчини, але саме в цьому віці молоді люди, поважаючи батьків намагаються знайти своє місце в житті. Таку можливість дає їм праця, що є основним чинником матеріальної незалежності від батьків. У 16 – 22 роки молода людина в більшості випадків не визначилася зі своїм майбутнім. Практично це роки підготовки до кар’єри.

2-а фаза (22 – 29 років). Ці роки становлення особистісної, соціальної зрілості. У цей період людина зав’язує величезну кількість соціально-психологічних відносин, удосконалює кваліфікацію, створює сім’ю.

3-я фаза (29 – 32 роки). Роки пошуку. Спробувавши сили в одній організації, фірмі або установі, людина може тут залишитися, але може й розчаруватися, тоді настає період нових пошуків і змін.

4-а фаза (32 – 39 років). Це фаза стабілізації. Людина вже добре знає, на що вона здатна. Критично оцінюючи свої можливості, одні майже залишають пошуки, інші, навпаки, проаналізувавши свої помилки, недоліки в якійсь частині свого життя, із новою силою активізують свою діяльність на шляху досягнення вершин на науковому або адміністративному принципі.

5-а фаза (39 – 43 роки). Це період очікувань. Для одних – повне закінчення пошуків у досягненні чогось кращого в житті. Вони міркують відповідно прислів'ю: “Краще синиця в руках, ніж журавель в небі”, для інших, амбіційних – спроба ще раз спробувати своє щастя на шляху до вершин кар'єри.

6-а фаза (43 – 50 років). Це період нового розквіту. Навіть ті, хто ще декілька років тому цілком зневірився у своїх силах зробити кар'єру, в 45 – 47 років починає активну діяльність (вчаться на різного роду курсах підвищення ділової кваліфікації, вивчають іноземні мови, переорієнтовуються на інші види діяльності і т.ін. Наприклад, філософи стають соціологами, соціологи і психологи – радниками у фірмах, фізики й хіміки – екологами й т.ін.).

7-а фаза (після 50 років). Коли людині сповнюється 50 і значно пізніше, вона, опираючись на свій значний досвід, намагається якнайкраще використати те, чого вона досягла. Людей у цьому віці рідко можна побачити в бібліотеці, вони неохоче приймають різного роду новинки, підозріло ставляться до різного роду спроб раціоналізації виробничого процесу, винаходам і т.ін. Вони психологічно відмежовуються від різного роду кардинальних змін у професійній діяльності. Але, з іншого боку, саме ці люди є гарантією монолітності організації. Ветерани створюють своєрідний клімат єдності всіх її членів, рішуче діючи в хвилини, коли підприємству, як системі, загрожує розпад, є носіями традицій, організаційної культури в цілому.

Основні типи службової кар'єри.

Можливість реалізації кар'єри соціологи сьогодні розглядають як один з основних видів винагороди. М. Костера вважає, що службову кар'єру варто розглядати як шлях до професійного вдосконалення й досягнень у житті фахівця. Вона виділяє такі типи службової кар'єри: кар'єру управлінця, фахівця, підприємця, індивідуала.

Кар'єра управлінця.

Це просування керівника службовими сходами, зростання сфери його відповідальності, влади, бажання досягти її вершин у тій або іншій галузі.

Звичайно, відзначає М. Армстронг, значна частина менеджерів коли-небудь підійде до межі, від якої їхня кар'єра перестане розвиватися. Дана ситуація існує на таких робочих місцях, пише він, де управлінці середньої ланки постійно замінюються більш молодими, амбіційними менеджерами, для яких гасло “А, якимось там буде” є неприйнятним. Такі люди постійно

націлені на крок уперед “Те, що маю сьогодні, має допомогти мені завтра піднятися на сходинку вище”.

Якщо у фірмі зберігається політика слабкої ротації, деякі працівники дійсно наприкінці “перегонів пацюків” (вислів М. Армстронга) відчувають полегшення від того, що їм вдалося утриматися, і будуть працювати під пресом звільнення дуже й дуже продуктивно, але більшість із них будуть відчувати внутрішнє незадоволення: усі місця зайняті – кар’єру зробити неможливо. Особливо такий стан болісний для молодих людей. І не тільки для них, але й суспільства, проголошує М. Армстронг, адже супутниками кар’єри у кращому її розумінні є активізація людини в житті: це й нові отримані знання, перепідготовка, удосконалення фаху, робота над винаходами, уміння концентрувати свої зусилля на досягненні мети, а в результаті виграє не тільки конкретна людина, але й суспільство в цілому. Якщо фірма через якісь причини, пише Армстронг, не може дати можливість реалізувати свої можливості активно налаштованим людям, її моральним обов’язком є дати пораду, де і в якій фірмі вони можуть зробити собі кар’єру.

Кар’єра фахівця.

Її змістом є удосконалення кваліфікації працівника, його професійної майстерності в тій сфері, в якій він вважає себе компетентним. Кар’єра фахівця є типовою: вона може збігатися з кар’єрою менеджера, але може й нічого спільного з нею не мати.

Як відзначають американські соціологи, часто дуже важко загітувати на посаду декана або іншу адміністративну посаду професора, який відомий як вчений. І навпаки, людина, котра має організаційні здібності й наукову працю розглядає як другорядну, із задоволенням прийме пропозицію зайняти керівну посаду. Звичайно, не має бути так, пише Армстронг, коли “прекрасний фахівець, котрий не може стати менеджером і не прагне цього, отримує меншу винагороду ніж той, хто має талант і покликання не зупинятися на сходинках управлінської кар’єри”.

Кар’єра підприємця.

До такої кар’єри, відзначають соціологи, здатні люди з “неспокійною душею”. Професійно творчі, вони постійно націлені на створення нового, пошук таких рішень, які в межах чинного законодавства дають підприємству нові прибутки, розвивають виробництво, створюють нові робочі місця і т. ін. Правда, як відзначають американські й західноєвропейські соціологи, кар’єра таких людей має дуже багато вразливих місць. Їх можна при нагоді притягти до кримінальної відповідальності, а це не важко зробити в умовах недосконалості визначених правових положень, їхня постійна налаштованість до змін не викликає особливого захоплення в частині працівників, котрі звикли до традицій, встановлених колись норм. Такі люди зустрічають завжди

шалений опір з боку конкуруючих фірм, відчувають перешкоди з боку державних органів і т.ін.

Кар'єра індивідуала.

Є багато людей, для яких підкорятися іншим психологічно справжня мука. Гаслом таких людей, пише М. Костера, є “Сам хочу бути керівником, моряком і кораблем”. Часто вони є прикладом відповідальності, компетентності й уміння. В ім'я успіху організації, відзначає М. Костера, їх не варто в жодному разі ігнорувати, ставити поза колективом, а спробувати залучити на службу загальній справі. Для цього необхідно створити умови для раціональної діяльності таких людей, не втручатися в неї, але користуватися її результатами. М. Костера наводить приклад, як в одній з американських фірм директор кадрів був дуже стурбований ситуацією, яка склалася на підприємстві, що славилася високими заробітками, але всупереч усьому мало високу плинність кадрів. Керівництво фірми звинувачувало директора в невмінні керувати персоналом. Щоб якось виправити ситуацію, директор намагався запрошувати кращих фахівців у регіоні, проте ті через якийсь час розраховувалися, не ясно вказуючи на причини. А були це люди висококваліфіковані, амбіційні.

Директор, здивований “невдячністю” цих фахівців, на одній із нарад працівників фірми висловив думку: “А може ми мало платимо?” Виявилось, що дана фірма платить якраз більше всіх. Інші фірми платять менше, але всі йдуть чомусь до них.

Тоді адміністрація попросила керівництво одного із соціологічних центрів вивчити ситуацію й виявити причину плинності кадрів. Група співробітників цього центру була надіслана на “розвідку” в ті фірми, що “переманювали” фахівців.

У результаті аналізу з'ясувалося, що всі ті, хто трудився на підприємстві, яким керував вищевказаний директор, були задоволені своїми заробітками, проте вкрай не задоволені ставленням до них. Їх часто вважали “хлопчиками на побігеньках”. Адміністрація на свій розсуд, як картоплю у своєму погребі, змінювала посади, напрями діяльності фахівців, розпорядок дня, робочі місця тощо.

Молоді люди, котрі щойно закінчили вузи, заради високих заробітків штурмували ворота цієї фірми, але після того, як “ставали на ноги” відразу звільнялися. Причиною була неухважність до їхньої кар'єри, до них як до людей. Тому вони із задоволенням приймали пропозиції конкуруючої фірми, що гарантувала їм те, чого були позбавлені на цьому підприємстві.

Однією з основних цілей кадрової політики є створення максимальних можливостей для просування людей, розвитку їхньої кар'єри, що було проігноровано керівництвом вищезазначеного підприємства.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Що вивчає соціологія праці?
2. Що є об'єктом і предметом соціології праці?
3. Охарактеризуйте основні категорії соціології праці.
4. Розкрийте соціальні функції праці.
5. Чому соціологія праці почалась з “економічної людини” ?
6. Назвіть форми підготовки “професійного” робітника.
7. Коли на виробництві стали ураховуватися соціально-біологічні особливості людини? Назвіть етапи їх осмислення.
8. Які види мотивів праці ви знаєте, охарактеризуйте їх.
9. Як дозрівали і в чому виявлялися форми участі робітника в управлінні виробництвом?
10. Які основні типи і фази розвитку кар'єри ви знаєте? Охарактеризуйте їх.
11. Визначте головні завдання соціології праці на сучасному етапі.

Додаткова література з теми

1. Адамчук В.В., Романов О.В., Сорокіна М.Е., Экономика и социология труда: Учебник для вузов. – М, 2001
2. Герасимчук А.А., Палеха Ю.Л., Шиян О.М.. Соціологія. – К, 2002
3. Дворецкая Г.В., Махнарылов В.П. Социология труда. – К, 1990
4. Єременко В.Г. Основи соціальної економіки. – К, 1996
5. Лукашевич Н.П. Социология труда: Учебное пособие. – К.: МАУП, 2001
6. Маккгрегор Р. Человеческий фактор и производство // Социологические исследования. – 1995, №1
7. Огаренко В.М., Малахова Ж.Д. Соціологія праці: Навчальний посібник. – Запоріжжя: Гуманітарний університет “ЗІДМУ”, 2001
8. Ромашов О.В. Социология труда. Учебное пособие. – М, 1999
9. Сероштан Н.А. Социология труда. – Харьков, 1990
10. Соколова Г.Н. Социология труда. – Минск, 2000
11. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992
12. Социология труда. Учебник / Под редакцией Н.И. Дряхлова, А.И. Кравченко, В.В. Щербины /. – М, 1993
13. Соціологія праці та управління: термінологічний словник – довідник / Відп. Ред. В.А. Полторака. – К, 1993
14. Спеціальні та галузеві соціології / За ред. Пилипенка В.Є. – К.: Вища освіта, 2003
15. Тощенко Ж.Т. Социология. Общий курс. – М.: Прометей, 1998
16. Шадрик В.Д. Проблемы систематизации профессиональной деятельности. – М, 1992
17. Шевелев В.Н. Социология управления. Учебное пособие для высшей школы. Ростов: Финикс, 2004

ТЕМА 7. СОЦІОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ

1. Поняття конфлікту, його соціальна природа та функції у суспільстві.
2. Основні соціологічні теорії конфлікту.
3. Структура, причини та механізм соціального конфлікту.
4. Типології конфліктів та форми протікання.
5. Попередження та розв'язання конфліктів.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- пояснити сутність і зміст соціального конфлікту, а також визначити, які його сторони вивчає соціологія;
- мати уявлення про основні теорії соціального конфлікту;
- розкрити природу соціальних конфліктів і назвати основні причини їх виникнення;
- показати, які типи соціальних конфліктів бувають і за якими ознаками вони виділяються;
- знати основні методи вирішення конфліктів.

1. Поняття конфлікту, його соціальна природа та функції у суспільстві

Конфлікт і пов'язана з ним проблематика є об'єктом багатьох гуманітарних наук, серед яких наприкінці ХХ ст. поступово сформувалася окрема соціологічна теорія – соціологія конфлікту.

Соціологія конфлікту – галузь соціології, яка вивчає сутність, зумовленість, наслідки та управління конфліктом як соціальним явищем. Соціологія конфлікту зосереджує свою увагу на таких проблемах: сутність конфлікту, з'ясування джерел, природи та ступеня конфліктності суспільства; специфіка власне соціального підходу до аналізу конфліктів; мотивація конфлікту; взаємозв'язок конфліктів на макро- та мікрорівнях; управління конфліктами.

Соціологія конфлікту найчастіше оперує такими категоріями, як „конфлікт”, „соціальний конфлікт”, „гострота конфлікту”, „тривалість конфлікту”, „межі конфлікту”, „конфліктанти”. Найуживанішою є категорія „конфлікт”. Термін „конфлікт” (від латинського *conflictus*) буквально означає „зіткнення”. Тому під **конфліктом** традиційно розуміють певні протиріччя, антагонізми, колізії, що пов'язані із суперечливим перетином прагнень, інтересів, поглядів окремих людей чи соціальних груп. Конфлікт виникає тоді, коли люди починають

усвідомлювати, що їхні інтереси, потреби, цілі не можуть бути задоволеними у разі збереження існуючої системи соціальних відносин і починають діяти так, щоб змінити ситуацію. Залежно від змісту, характеру та спрямованості таких дій конфлікт може наростати, послаблюватися, або розв'язуватись.

Отже, **конфлікт** – це зіткнення протилежних цілей, позицій, поглядів суб'єктів соціальної взаємодії, які усвідомлюють суперечливість своїх інтересів.

За своєю природою конфлікт є соціальним явищем, породженим особливостями суспільного життя, соціальних систем, зіткненням, протидією суб'єктів соціуму. Стан конфлікту – далеко нерідкісне явище, тому проблема конфлікту є однією з актуальних у соціології.

Функції конфліктів

За своєю природою конфлікт може бути носієм як конструктивних, так і деструктивних тенденцій, що зумовлює його позитивні та негативні функції. До **позитивних функцій** відносять:

- **сигналізування** про осередки соціальної напруги – конфлікт дає змогу не тільки з'ясувати невирішені проблеми, а й сприяє відкритому вираженню позицій та інтересів;

- **інноваційна** – сприяє розвитку суспільства завдяки трансформації сталих форм, руйнування нежиттєздатних структур;

- **консолідуєча(інтегративна)** – полягає в об'єднанні людей, що захищають власні інтереси, у виникненні інтересу до співпраці;

- **активізація соціальних зв'язків** – конфлікт інтенсифікує, динамізує взаємодію людей, що позитивно позначається на темпах розвитку суспільства;

- **комунікаційна** – їй передують усвідомлення учасниками конфлікту власних та чужих інтересів, реалізується вона через пошук компромісу, взаємоприспособлення учасників конфліктної ситуації;

- **зняття психологічної напруги** – часто саме конфлікт є найефективнішим засобом нейтралізації психологічної напруги між його учасниками, стимулом до пошуку компромісів.

Попри те, будь-який конфлікт таїть у собі загрозу стабільності соціальної системи, нормальному функціонуванню суспільства, нерідко призводить і до деградації його учасників. Все це дає підстави для висновків і про **негативні** функції конфлікту як соціального явища, найсуттєвішими з яких є:

- **дестабілізуюча** – проявляється в порушенні соціального клімату, єдності, стабільності суспільства, окремих його сфер, спільнот, колективів;

- **дезінтегруюча** – спричиняє послаблення соціальних зв'язків у суспільстві, роз'єднаність, віддаленість його сфер, а також ускладнення пошуку компромісів;

- **аксіологічна** – втілюється у загостреному сприйнятті, оцінці цінностей, щодо яких спалахнула конфліктна ситуація, намаганні змінити систему пріоритетів тощо.

2. Основні соціологічні теорії конфлікту

Джерела дослідження проблеми конфлікту сягають в глибоку давнину. Стародавні китайські філософи вбачали в ньому джерело розвитку природи та суспільства. Мислителі античності досліджували природу протилежності, суперечності. Як соціальне явище конфлікт був уперше розглянутий А.Смітом, який вважав його основою розділу суспільства на класи та економічної боротьби між ними. Г.Гегель вбачав причину соціального конфлікту в соціальній поляризації суспільства. Фундаторами власне соціологічної теорії конфлікту вважають К.Маркса, М.Вебера, Г.Зіммеля. К.Маркс джерелом конфлікту вважав соціальну нерівність і вбачав у ньому наріжний камінь у теорії класової боротьби.

Підхід до вивчення конфліктів у теорії К.Маркса був однобічним та обмеженим. Об'єктивно та глибоко проаналізувавши розгортання конфлікту, він бачив лише один варіант його розв'язання – соціальний вибух та революцію. Ширший і багатогранніший розгляд конфлікту в суспільстві зробив М. Вебер. Головний конфлікт сучасного йому суспільства він вбачав у боротьбі між політичними партіями, які репрезентують інтереси громадськості, та бюрократією. Формування основних принципів теорії конфлікту, впровадження в науковий обіг терміна „**соціологія конфлікту**” відбулося завдяки німецькому соціологу Г.Зіммелю, який вважав конфлікт універсальним явищем, а безконфліктне суспільство недієздатним. Він вбачав у конфлікті соціалізуючу систему, котра здатна об'єднати антагоністичні сторони.

Т.Парсонс трактував конфлікт, як соціальну аномалію, фактор, що дезорганізовує та дестабілізує життя. На його думку, головне завдання суспільства полягає в попередженні конфліктів і підтриманні безконфліктних відносин між його елементами.

Із сучасних вчених найчастіше вдаються до проблеми соціології конфлікту Л.Козер, Р.Дарендорф, К.-Е.Боулдінг. Американський соціолог Л.Козер у праці „Функції соціального конфлікту” обґрунтував ідею позитивної функції соціального конфлікту, з допомогою якого суспільство пристосовується до нових умов. Всі різновиди конфлікту він типізував на внутрішні та зовнішні, виокремлюючи у кожному з них соціально-позитивні, які ведуть до розвитку системи та деструктивні конфлікти, що загрожують її існуванню.

Німецький соціолог Р.Дарендорф у своїй теорії „конфліктної моделі суспільства” розглядав конфлікт всюдисущим, оскільки кожне суспільство спирається на примушування одних його елементів іншими. Нерівність

соціальних позицій, відмінність інтересів людей якраз і спричиняють конфлікти. А особливості суспільств він вбачав у різному ставленні до конфліктів з боку влади. У демократичному суспільстві теж є конфлікти, проте раціональні методи регулювання роблять їх невибухонебезпечними.

3. Структура, причини та механізм соціального конфлікту

Конфлікт є складним за структурою соціальним явищем, його елементи тісно взаємопов'язані між собою. До найважливіших із них належать:

- **Сторони, що конфліктують.** У соціальному конфлікті беруть участь щонайменше дві сторони (конфліктанти). Крім них, у конфлікті можуть бути задіяні й провокатори, співчуваючі, консультанти, посередники тощо.

- **Зона конфліктної взаємодії.** Конфлікт виникає лише за наявності предмета суперечки, який зумовлює зону взаємодії його учасників. Часто його важко розпізнати, конфліктанти іноді й самі нечітко його уявляють. У зв'язку з цим зона конфлікту є дуже рухомою, може розширюватися та звужуватися.

- **Уявлення про ситуацію.** Кожний з конфліктантів має власне уявлення про всі обставини, що спровокували та супроводжують конфлікт. А це створює додаткові підстави до непорозумінь.

- **Причини, мотиви.** Кількість їх може бути необмеженою. Іноді вони є відкритими, іноді прихованими, усвідомленими або навпаки. Самі вони спонукають до вступу в конфлікт, постаючи як сукупність об'єктивних та суб'єктивних умов, що стимулюють конфліктну активність суб'єктів. Мотиви конфліктів конкретизуються у цілях, переслідуваних їх учасниками.

- **Умови, за яких відбувається конфлікт.** З'ясування їх дає змогу розглядати конфлікт не як ізольовану систему, а як реальну соціальну ситуацію. Як правило, вони бувають політичними, економічними, культурними, психологічними тощо.

- **Дії.** За конфліктної ситуації дії кожної зі сторін заважають іншій досягти мети й оцінюються як ворожі.

- **Наслідки.** Можуть бути як позитивні, так і негативні, що залежить не лише від правомірності домагань, але й від перипетій боротьби.

Отже, для існування конфлікту необхідні конфліктна ситуація, що складається об'єктивно; суб'єкти конфлікту; привід для його розгортання.

Механізм соціального конфлікту (процес його розвитку) містить декілька стадій:

Передконфліктна ситуація. Нерідко вона може бути благополучною, і тоді конфлікт розпочинається несподівано, під впливом зовнішніх

чинників. Але найчастіше на цій стадії формуються передумови для конфлікту.

Інцидент. Він є першою сутичкою конфліктантів, зав'язування конфлікту. Інколи конфлікт може закінчитися на цій стадії (конфліктанти вирішують свої непорозуміння).

Ескалація. Виявляє себе в тому, що конфлікт реалізується в окремих актах – діях та протидіях конфліктуючих сторін.

Кульмінація. Вона є крайньою точкою ескалації, коли напруга виражається у вибуховому акті.

Завершення конфлікту. Конфліктанти можуть вийти з конфлікту за допомогою одного зі способів – насильства, примирення, роз'єднання (розриву).

Післяконфліктна ситуація. Йдеться про ситуацію, яка виникає після розв'язання конфлікту. Вона може бути як конструктивною, так і деструктивною, та найчастіше містить елементи обох характеристик одночасно.

Причини конфліктів.

Соціологічний аналіз конфлікту як соціального явища, передбачає виявлення його причин в їх системному зв'язку.

Найбільш загальною причиною соціальних конфліктів є **соціальна нерівність**, такий розподіл позицій в ієрархічній системі соціальних відносин, який робить неможливим досягнення своїх інтересів та задоволення своїх потреб у доходах, знаннях, інформації тощо. Споконвічний розподіл людської спільноти, соціальних груп та колективів на тих, хто наділений владними повноваженнями, і тих, хто таких повноважень не має, є невичерпним джерелом різноманітних соціальних конфліктів. Люди завжди очікують влади, яка здатна розв'язати усі їхні проблеми, але такі очікування ніколи не можуть бути задоволеними. Іншою причиною конфліктів, що тісно пов'язані з першою, є **обмеженість ресурсів** (у тому числі статусних), на володіння якими висувають претензії. Людям властиво завищувати свій особистий внесок у загальні результати діяльності, у зв'язку з чим будь який розподіл ресурсів на будь-якому рівні може призвести до конфлікту.

Більшість західних конфліктологів пов'язують виникнення конфліктів зі **свідомістю людей**. У такому контексті конфлікти трактуються як зіткнення „конфліктуючих свідомостей”, а їх причиною є **невідповідність реальної дійсності суб'єктивним уявленням про неї**, зокрема:

- незбіжність індивідуальних та суспільних цінностей;
- неадекватністю очікувань, практичних намірів та вчинків людей;
- нерозумінням людьми своїх вчинків один щодо одного;
- непорозумінням, логічними помилками та семантичними труднощами, що виникають у процесі комунікації;
- нестачею або неякісністю інформації;

Причинами конфліктів (зокрема, політичних) також може бути **етнічна або релігійна нетерпимість, ідеологічна зашореність**. Значна частина побутових та сімейних конфліктів зумовлена причинами **психологічного характеру**: агресивністю, почуттям ненависті, заздрості тощо.

Міжгрупові конфлікти у більшості випадків породжені розходженнями у поглядах або інтересах, хоча врешті-решт такі розходження зводяться переважно до **боротьби за ресурси**.

Підсумовуючи, зазначимо, що при усьому розмаїтті причин, як і конфліктів, що ними породжуються, універсальним джерелом конфліктів є **несумісність претензій** конфлікуючих сторін за умов обмеженості можливостей їх задоволення.

4. Типологія конфліктів та форми протікання

Величезне розмаїття конфліктів, що повсякчас виникають у нашому житті, надзвичайно актуалізує проблему їх **класифікації**, згрупування їх за певними ознаками для вибору адекватних методів управлінського впливу. Серед соціологів немає однозначності щодо **класифікації** конфліктів, однак більшість з них виділяє такі види конфліктів:

- **за способом розв'язання** – насильницькі або ненасильницькі;
- **за сферою розгортання** – політичні, соціальні, економічні, організаційні, юридичні, сімейно-побутові, ідеологічні, соціально-культурні тощо;
- **за напрямком впливу** – вертикальні та горизонтальні, залежно від характеру соціальних зв'язків між суб'єктами конфлікту;
- **за ступенем виявлення** – відкриті та приховані;
- **за суб'єктами** – внутріособистісні, міжособистісні, міжгрупові, між малими та великими соціальними спільнотами, міжетнічні та міждержавні;
- **за наслідками** – конструктивні та деструктивні;
- **за мотивацією** – конфлікти з приводу розподілу владних повноважень і позицій, з приводу розподілу ресурсів, з приводу цінностей та життєвих установок;
- **за масштабами** – глобальні, соціетальні, регіональні, локальні;
- **за формою** – прості (бойкот, саботаж, переслідування, агресія) та складні (суспільний протест, бунт, соціальна революція, війна);

5. Попередження та розв'язання конфліктів

Прогнозування та попередження конфліктів належать до головних завдань управлінської діяльності щодо регулювання соціальних протиріч.

Прогнозування конфліктів – доказове припущення можливості їх виникнення та розвитку. Здійснюється на наукових засадах з урахуванням

практичного досвіду. **Попередження конфліктів** – це організація життєдіяльності суспільства, соціальної спільноти, яка мінімізує вірогідність протиріч між його суб'єктами. Зрозуміло, що конфлікт набагато легше попередити, аніж розв'язати, тому профілактика конфлікту є не менш важливою, аніж пошук шляхів його подолання. Діяльність із **профілактики конфлікту** охоплює такі головні напрями:

- створення необхідних умов для мінімізації їх кількості та розв'язування неконфліктними засобами;
- оптимізація організаційно-управлінських умов створення та функціонування організацій;
- ліквідація соціально-психологічних причин конфліктів;
- блокування особистісних чинників виникання конфліктів;

Але якщо конфлікт виник, необхідно зробити все для його швидкого розв'язання. Найпоширенішими методами вирішення конфлікту є:

- усунення причин конфлікту, подолання образу „ворога”, що склався у конфліктуючих сторін;

- зміна вимог однієї із сторін, коли опонент іде на певні поступки.

Інколи обидві сторони погоджуються на компроміс у зв'язку з виснаженням ресурсів, втручанням третьої сторони;

- боротьба, яка передбачає перемогу однієї зі сторін;

- консенсус, який є згодою значної більшості учасників конфлікту щодо головних питань;

- використання посередництва. Практика доводить, що вдало підібраний посередник може швидко врегулювати конфлікт там, де без його участі згода була б неможливою;

- метод третейського розгляду передбачає, що аналіз конфлікту здійснюється відповідно до норм закону, зокрема й міжнародного права;

Використання зазначених методів або їх поєднання допомагає учасникам конфлікту успішно реалізувати ту чи іншу **стратегію виходу з конфлікту** – головну лінію їхньої поведінки на завершальному етапі конфліктної взаємодії.

Стратегія виходу з конфлікту:

- **суперництво** – у нав'язуванні іншій стороні кращого для себе рішення;

- **компроміс** – часткові поступки конфліктантів, відмова від окремих вимог, що висувалися раніше, готовністю визнати претензії іншої сторони;

- **приспосовування** – є вимушеною або добровільною відмовою від боротьби;

- **унікнення вирішення проблеми** – є спробою вийти з конфлікту за мінімальних втрат;

- **співробітництво** – передбачає спрямованість конфліктантів на конструктивне обговорення проблеми, ставлення до іншої сторони не як до противника, а як до союзника в її вирішенні.

Отже, конфлікт є складним соціальним феноменом, який постійно супроводжує життєдіяльність суспільства та потребує теоретичного і практичного вивчення з метою управління ним на всіх стадіях його функціонування, особливо у періоди кризи суспільства, трансформації його системи.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Що вивчає соціологія конфлікту?
2. Дайте порівняльну характеристику головних соціологічних теорій конфлікту?
3. Розкрийте сутність подвійного характеру функцій конфлікту.
4. Проаналізуйте можливі причини конфлікту.
5. За якими критеріями здійснюється типологізація соціальних конфліктів?
6. Розкрийте сутність методів вирішення соціальних конфліктів.
7. Доведіть перспективність врегулювання конфліктів за допомогою третьої сторони, навівши приклади із сьогодення.

Додаткова література з теми

1. Бандурка А.М., Друзь В.А. Конфликтология. Учебное пособие для вузов. – Харьков, 1997
2. Донченко Е.А, Титаренко Т.М. Личность: конфликт, гармония. – К.:Политиздат Украины, 1989
3. Дружинин В. Введение в теорию конфликта. – М, 1989
4. Здравомыслов А.Г. Социология конфликта. Учеб. пособие. – М.:Аспект-Пресс, 1995
5. Здравомыслов А.Г. Фундаментальные проблемы социологии конфликта и динамика массового сознания // Социологические исследования. – М, 1993. - №3
6. Ишмуратов А.Г. Конфликт і згода. – К.: Наукова думка, 1996
7. Лукашевич Н.П., Туленков М.В. Соціальні та галузеві соціологічні теорії. – К, 1998
8. Небоженко В.С. Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві. – К, 1994
9. Перебенесюк В.П., Бекешіна І.Е. Соціальні конфлікти і молодь. – К.: Наук. думка, 1994
10. Пірен М.І. Основи конфліктології. – К, 1997
11. Спеціальні та галузеві соціології/ За ред. Пилипенка В.С. – К.: Вища освіта, 2003
12. Харчева В.Г. Основы социологии. Учебник. – М.: Лотос, 1997
13. Фролов С.Ф. Социология: сотрудничество и конфликты. – М, 1997

ТЕМА 8: СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї ТА ШЛЮБУ

1. Сутність сім'ї та шлюбу.
2. Функції, структура сім'ї.
3. Типологія сімейно-шлюбних форм.
4. Соціальні фактори кризи сучасної сім'ї.
5. Основні тенденції розвитку інституту сім'ї.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- дати визначення поняття «сім'я», «шлюб»;
- описати сім'ю як об'єкт соціологічного дослідження;
- розкрити зміст основних соціальних функцій сім'ї в суспільстві;
- знати структуру сім'ї;
- скласти уявлення про різні типи сім'ї та шлюбу;
- пояснити соціальні фактори кризи сучасної сім'ї;
- охарактеризувати основні тенденції розвитку інституту сім'ї.

1. Сутність сім'ї та шлюбу

Соціологія сім'ї та шлюбу – галузь соціології, що вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї, сімейно-шлюбних відносин у конкретних культурних або соціально-економічних умовах.

Об'єктом соціології сім'ї та шлюбу виступає сім'я у двох іпостасях: як мала соціальна група і як соціальний інститут.

Предметом соціології сім'ї та шлюбу є закономірності та специфічні соціальні відносини, що виникають між сім'єю і суспільством, а також всередині сім'ї в процесі її функціонування та розвитку. Соціологія сім'ї досліджуючи шлюбно-сімейні стосунки, використовує такі **поняття і категорії**, що відображають основні аспекти функціонування сімейної групи – сім'я, шлюб, умови та спосіб життя сім'ї, її структура, функції, спосіб мислення, успішність функціонування, етапи життєвого циклу.

У соціології сім'я розглядається і як соціальний інститут, і як мала соціальна група.

Як соціальний інститут, сім'я – сукупність соціальних норм, санкцій і зразків поведінки, що регламентують взаємовідносини між подружжям, батьками й дітьми, між родичами.

При аналізі сім'ї як соціального інституту зазвичай розглядаються не конкретні сім'ї, а зразки сімейної поведінки, специфічні для певного типу культури: характерні ролі в сім'ї, специфіка формальних і

неформальних норм і санкцій у сфері шлюбно-сімейних відносин, функції сім'ї стосовно суспільства й особистості, основні ролі, які відіграють індивіди в сім'ї.

Як соціальна група, сім'я – заснована на шлюбі або кровній спорідненості мала група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою.

При аналізі сім'ї як малої соціальної групи розглядається групова динаміка; згуртованість сім'ї, залученість індивіда в сім'ю, стабільність сім'ї, рольова поведінка й рольові взаємодії, рольові очікування.

При аналізі сім'ї як малої соціальної групи в соціології виділяють два основних типи характеристики сім'ї:

- характеристики групи в цілому, куди входять – цілі й завдання сім'ї, структура сім'ї, соціальні демографічний склад сім'ї;
- характеристики зв'язків і відносин із суспільством, сюди входять – мета, завдання й функції сім'ї в суспільстві.

Сім'я – це соціальне об'єднання, члени якого пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою.

Основні риси сім'ї:

- шлюбні або кровно-шлюбні зв'язки між її членами;
- спільне проживання на одній території;
- спільний сімейний бюджет.

Шлюб – історично обумовлена, санкціонована суспільством форма відносин між статями, що встановлює їхні права й обов'язки щодо один до одного й дітей.

Сукупність норм інституту шлюбу регулює відносини між чоловіком і дружиною. Одні норми інституту шлюбу мають юридичний характер і регламентуються законодавством. У нашій країні така регламентація проводиться на основі Кодексу України про сім'ю і шлюб. Інші норми регулюються мораллю, звичаями і традиціями. До них належать норми шлюбного вибору, дошлюбної поведінки, поділ обов'язків між чоловіком і дружиною, виховання дітей, організація сімейного відпочинку та ін.

2. Функції, структура сім'ї

Сутність сім'ї відбивається в її функціях, у структурі й рольовій поведінці її членів (табл. 1).

Функція сім'ї – засіб прояву активності сім'ї в цілому або її частині. Сім'я виконує цілий ряд функцій, серед яких найважливішими є репродуктивна, виховна, господарсько-побутова, рекреаційна.

Репродуктивна функція містить у собі відтворення в дітях чисельності батьків, тобто бере участь у кількісному і якісному відтворенні населення. Можна сказати, що це найважливіша функція. Адже, міркуючи логічно, щоб через 24-30 років населення країни було не

меншим, ніж тепер, необхідно, щоб дітей було не менше, ніж батьків. Бажано навіть більше, тому що іноді двоє дітей за тими або іншими причинами не завжди відтворюють своїх батьків. У цілому 1000 чоловік населення, що складаються із дводітних сімей, через, 25-30 років втрачають третину своєї чисельності, і за статистикою для відтворення населення треба, щоб приблизно 50 % сімей мали трьох дітей. У даний час через переважаючий міський спосіб життя, збільшення зайнятості жінок, важкого економічного становища народжуваність падає. Варто відзначити і зв'язок загальної кількості розлучень і абортів. Таким чином, може виявитися, що на двох пенсіонерів буде припадати один працівник.

Виховна функція. Сім'я як первинний осередок є колискою людства. У сім'ї головним чином виховуються діти. У сім'ї дитина одержує перші трудові навички. У неї розвивається вміння цінувати шанувати працю людей, там вона набуває досвіду турботи про батьків і близьких, вчиться розумному споживанню матеріальних благ, накопичує досвід поводження з грошима. Соціологи виділяють декілька досить стійких стереотипів сімейного виховання:

1. Детоцентризм, тобто всепрощенське ставлення до дітей, неправильно зрозуміла любов до них.
2. Професіоналізм, тобто тенденції своєрідної відмови батьків від виховання дітей під приводом того, що цим мають займатися педагоги, вихователі-професіонали в дитячих садах і школах.
3. Прагматизм, тобто виховання, мета якого – вироблення в дітей «практичності», вміння «спритно влаштувати свої справи». Орієнтації, насамперед, на отримання безпосередньої матеріальної допомоги.

Господарсько-економічна – ця функція охоплює різноманітні аспекти сімейних відносин: ведення домашнього господарства, упорядкування й використання сімейного бюджету, організацію сімейного споживання, проблему розподілу домашньої роботи, підтримку й опіку над літніми й інвалідами праці.

Рекреаційна функція – ця функція сім'ї набуває дедалі більшого значення в наш час. В умовах швидкого ритму життя, зростання всякого роду соціальних і психологічних навантажень, збільшення кількості стресових ситуацій сім'я приймає на себе особливу терапевтичну роль. Вона має стати «оазисом» спокою, упевненості, створювати настільки важливе для людини почуття безпеки і психологічного комфорту. Забезпечити емоційну підтримку і зберігання загального життєвого тону. Рекреаційна функція містить у собі й духовно-естетичні моменти, у тому числі організацію сімейного дозвілля й відпочинку.

Відбудовна функція сім'ї полягає в підтримці здоров'я, життєвого тону, організації дозвілля й відпочинку, сім'я стає оздоровчим середовищем, де будь-який член сім'ї може сподіватися на турботливе ставлення рідних і близьких. Для цього потрібна не тільки морально-

психологічна підготовка, але й дотримання режиму праці й відпочинку, режиму харчування та ін.

Таблиця 1. Класифікація основних функцій сім'ї

Сфера сімейної діяльності	Суспільні функції	Індивідуальні функції
Репродуктивна(відтворення в дітях чисельності батьків)	Біологічне відтворення суспільства	Індивідуальна потреба в дітях
Виховна	Соціалізація молодого покоління	Задоволення потреби в батьківстві й самореалізація в дітях
Господарсько-побутова	Підтримка фізичного здоров'я членів суспільства, піклування про дітей	Отримання господарсько-побутових послуг одними членами сім'ї від інших
Економічна	Економічна підтримка неповнолітніх дітей, непрацездатних членів сім'ї	Отримання матеріальної допомоги одними членами сім'ї від інших
Сфера первинного контролю	Регламентація поведінки в різних сферах діяльності	Формування правових і моральних санкцій за негідну поведінку між членами сім'ї
Сфера духовного спілкування	Формування особистості членів сім'ї	Духовне взаємне спілкування членів сім'ї
Дозвіллева	Організація раціонального дозвілля й відпочинку	Задоволення у спільному проведенні дозвілля членів сім'ї
Соціально-статусна	Відтворення соціальної структури суспільства	Задоволення потреби в соціальному просуванні
Емоційна	Психологічна терапія членів сім'ї	Отримання індивідуального психологічного захисту, емоційна підтримка
Сексуальна	Сексуальний контроль	Задоволення сексуа-

	і просвітництво, обмеження	льної потреби

Під **структурою сім'ї** слід розуміти сукупність відносин між її членами, включаючи, крім відносин кривності, і систему духовних, моральних відносин, у тому числі відносини влади, авторитету та ін., авторитарну й демократичну структуру.

Рольова взаємодія в сім'ї є сукупністю норм і зразків поведінки одних членів сім'ї стосовно інших. Традиційні ролі, коли жінка вела домашнє господарство, виховувала дітей, а чоловік був хазяїном, власником майна і забезпечував економічну самостійність сім'ї, змінилися. На сьогоднішній день переважна кількість жінок бере участь у виробничій діяльності, економічному забезпеченні сім'я, бере однакоу участь у суспільних рішеннях. З одного боку, це сприяло розвитку жінки як особистості, але з іншого – призвело до зниження рівня народжуваності та збільшенню кількості розлучень.

Основою сучасного шлюбу стають не економічні або статусні, а емоційні сторони міжособистісних відносин.

3. Типологія сімейно-шлюбних форм

Існують такі принципи виділення типів сімейної організації та сімей. Підстави для **класифікації**:

Час існування сім'ї

- молоді (щойно одружені);
- молода сім'я;
- сім'я, що чекає дитину;
- сім'я середнього подружнього віку;
- сім'я старшого подружнього віку;
- літні подружні пари.

Сім'я проходить ряд етапів, із яких складається **життєвий цикл сім'ї**. Виділяють різну кількість фаз цього циклу.

Стадії життєвого циклу сім'ї:

- 1 етап: утворення сім'ї – перше одруження;
- 2 етап: початок дітонородження - народження першої дитини;
- 3 етап: закінчення дітонородження - народження останньої дитини;
- 4 етап: одруження й відділення із сім'ї останньої дитини;
- 5 етап: припинення існування сім'ї – смерть одного з подружжя.

Життєвий цикл також називають *моделлю* розвитку сім'ї, що досліджується за шкалою віку подружжя (або одного з них).

Кількість дітей у сім'ї:

- бездітні сім'ї (відсутність дітей у сім'ї);

- одностітні сім'ї (наявність у сім'ї однієї дитини);
- малодітні сім'ї (наявність у сім'ї двох дітей);
- багатодітні сім'ї (наявність у сім'ї понад двох дітей).

Число членів сім'ї:

- неповна сім'я (наявність у сім'ї тільки одного з батьків).

Неповні сім'ї утворюються внаслідок розірвання шлюбу, позашлюбного народження дитини, смерті одного з батьків або окремого їх проживання. У зв'язку з цим розрізняють такі основні типи неповної сім'ї: **осиротіла, позашлюбна, розлучена та що розпалася**. У залежності від статі одного з батьків виділяють материнські й батьківські неповні сім'ї.

Існує ще й такий поділ:

- **нуклеарна сім'я** (сім'ю складають батьки та їхні діти);
- **складна (розширена) сім'я** (кілька поколінь живуть під одним дахом).

Тип лідерства в сім'ї:

- патернальна сім'я (соціально-рольове домінування чоловіка);
- матеріальна (соціально-рольове домінування жінки);
- зквілітарна сім'я (рівновага соціальних ролей чоловіка й жінки).

Типологія шлюбу

За кількістю учасників виділяють:

- моногамія (шлюбний союз одного чоловіка з однією жінкою);
- полігамія (шлюбний союз понад двох партнерів);
- полігінія (один чоловік і багато жінок - гарем);
- поліандрія (одна жінка й багато чоловіків);
- груповий шлюб (шлюбний союз кількох чоловіків із декількома жінками).

За вибором партнерів розрізняють:

- екзогамія (партнер обирається тільки з чужої групи);
- ендогамія (партнер обирається тільки зі своєї групи).

За місцем проживання партнерів:

- матрилакальні шлюби (подружжя мешкає в батьків дружини);
- патрилакальні шлюби (подружжя мешкає в батьків чоловіка);
- неолокальні шлюби (подружжя мешкає окремо від батьків).

4. Соціальні фактори кризи сучасної сім'ї

Дослідження проблем, пов'язаних із сім'єю, набуває дедалі більшого значення як у теоретичному, так і в практичному, життєвому плані. Відомо, що нестабільність шлюбу й сім'ї, що виявляється у збільшені кількості розлучень, характерна практично для всіх розвинених країн світу. Це пояснюється впливом урбанізації та викликаною нею інтенсивною міграцією населення, емансипацією жінок, науково-технічною революцією, причинами соціально-економічного, культурного, етнічного, релігійного характеру.

Численні соціологічні дослідження показують: в основі розлучень в переважній більшості випадків лежить конфлікт у подружжі, який досягає такого ступеню, що вирішити його можна тільки шляхом розірвання шлюбу.

Виділяють кілька рівнів подружніх взаємовідносин, на яких можуть відбуватися конфлікти.

Рівні подружніх взаємовідносин, на яких можуть виникати конфлікти:

- психофізичний рівень – дисгармонія виявляється в сексуальних відносинах, темпераменті подружжя;
- психологічний рівень - у сім'ї створюється нездоровий клімат, що виявляється в постійних сварках, взаємних причіпках, дратівливості;
- соціально-рольовий рівень – симптоми порушення стабільності цього рівня: неправильний, нерівномірний розподіл сімейно-побутового навантаження, хаотичність сімейного укладу;
- соціокультурний рівень – конфлікт набуває форми нерозуміння подружжям один одного, неповаги, відсутності інтересу або незадоволеності спілкуванням з партнером, неприйняття його життєвих цінностей, ідеалів.

Моделі внутрішньо-сімейних конфліктів

Взаємовідносини між подружжям (чоловіком і дружиною):

- чоловік і дружина наполегливо стараються затвердитися як голова (хазяїн) сім'ї.

Подружні взаємовідносини значною мірою визначаються настановами на верховенство. Їх неузгодженість - один із найбільш конфліктогенних чинників. Відповідно до проведених соціологічних опитувань, понад 69% опитаних були впевнені, що головою сім'ї стане чоловік, приблизно 30% припускали, що керівництво буде здійснюватися обома членами сім'ї, 6% вважали, що головою сім'ї стане дружина, 4% вагалися у відповіді. Для частини опитаних претензії шлюбного партнера на головування виявилися несподіваними, викликала часом негативні емоції. Близько 20% майбутнього подружжя різко розійшлися в думці, хто має керувати їхньою сім'єю, зосередженість чоловіка і дружини на своїх заняттях. Шлейф минулого способу життя;

- дидактична модель;
- готовність до бою;
- "татова донька", "мамин син».

Взаємовідносини між середнім і старшим поколінням:

- старше й молодше покоління живуть окремим життям;
- різні покоління нав'язують свої погляди і стереотипи;
- взаємовідносини укладаються навколо конфліктних об'єктів (ремонт у квартирі, дитина, один із подружжя)

Взаємовідносини між молодшим і середнім поколінням (батьки й діти):

- бар'єр зайнятості батьків;
- бар'єр дорослості дитини;
- бар'єр старого стереотипу;
- бар'єр виховних традицій;
- дидактичний бар'єр.

Причини, що викликають конфлікти в сім'ї.

Причини, які викликають конфлікт на тому чи іншому рівні, можуть бути досить різноманітними. Але за часом виникнення їх можна розділити на дві великі групи:

- причини, що виникли безпосередньо під час шлюбу, під час спільного життя і спільного ведення господарства;
- причини, що об'єктивно існують до моменту створення сім'ї.

Групу причин, що об'єктивно існували до моменту створення сім'ї, називають **чинниками ризику**, тому що наявність їх у період дошлюбного знайомства вже таїть у собі небезпеку майбутнього розлучення.

Чинники ризику:

- різка незгода батьків на обрання шлюбу;
- занадто ранній вік для одруження;
- можливість швидкого народження дитини;
- занадто малий термін знайомства;
- шлюб за примусом, без взаємної згоди;
- велика різниця в освіті й у віці між чоловіком та дружиною;
- схильність до алкоголізму одного з подружжя;
- легковажне ставлення до шлюбу й сім'ї взагалі.

Ці чинники дають про себе знати буквально в перші роки спільного життя й багато в чому обумовлюють ту обставину, що понад третини розлучень припадає на сім'ї, що мають стаж спільного життя від одного до трьох років.

Серед причин розлучення зустрічається така, як розчарування в партнері і втрата на основі цього початкового почуття кохання. Ця небезпека підстерігає в першу чергу те подружжя, термін знайомства якого до весілля був нетривалий (від трьох до шести місяців).

Проте велика частина розлучень відбувається через причини, що витікають безпосередньо в результаті спільного життя. Найбільша кількість розірваних шлюбів припадає на вік 25-30 років, коли подружжя стає досить самостійним в матеріальному: плані, встигло непогано дізнатися про недоліки один одного й переконатися в неможливості жити разом. Також велика кількість розлучень припадає на вік близько 40 років. Це пов'язане з тим, що діти вирости й немає необхідності зберігати сім'ю заради них, а з одного з подружжя фактично є інша сім'я.

Причини, які викликають розлучення:

- побутові причини розлучень (погані побутові умови, матеріальне неблагополуччя сім'ї, незадовільні житлові умови, небажання вести домашнє господарство, змушене роздільне проживання подружжя);

- міжособистісні конфлікти (втрата почуття любові й прихильності, різні погляди на життя, хвороба чоловіка або дружини, ревності, поміркованість);

- зовнішні чинники (зрада одного з подружжя, поява нової сім'ї або нового почуття в ініціатора розлучення, втручання батьків або інших осіб).

У сучасних дослідженнях робиться спроба проаналізувати причини подружньої невірності. Надамо одну з класифікацій:

- нове кохання. Ця причина подружньої невірності характерна для шлюбів, де любов була незначною або зовсім була відсутня (розсудливі, раціональні або змушені шлюби, які засновані на вигоді, страху самотності);

- відплата. За допомогою зради реалізується бажання помститися за невірність чоловіка, щоб відновити почуття власної гідності; зганьблене кохання. У шлюбних відносинах відсутня взаємність. Один із подружжя страждає від неприйняття його кохання, нерозділеного почуття. Це спонукає утамувати почуття в іншому партнері, де можлива взаємність. Іноді, той хто зраджує, сам не кохає нового партнера, але відповідає на його почуття, співчуває людині, яка любить його;

- пошук нових любовних переживань, як правило, характерний для подружжя із значним стажем, коли від почуття стихли, або в сім'ях із мораллю, коли від життя береться все можливе. Варіантом може бути імітація "гарного життя" закордонних зразків, сексуальної свободи;

- спогад. За допомогою подружньої невірності людина компенсує нестачу любовних відносин, що виникає через тривалі розлуки, хвороби одного з подружжя та з інших обмежень на повноту кохання в шлюбі;

- тотальний розпад сім'ї. Зрада тут є фактично результатом створення нової сім'ї, коли перша сім'я сприймається нежиттєздатною;

- випадковий зв'язок, коли зрада не характеризується регулярністю і глибокими любовними переживаннями. Звичайно вона буває спровокована певними обставинами (наполегливість «партнера», «зручний випадок» і т. ін.).

Соціальні наслідки розлучення

Типи неблагополучних сімей:

Конфліктні, коли між чоловіком та дружиною є сфера, де їхні інтереси, потреби, наміри й бажання постійно суперечать.

Кризові - протистояння інтересів і потреб чоловіка та дружини носять різкий характер, захоплюючи важливі сфери життєдіяльності, сім'ї.

Проблемні - особливо важкі життєві ситуації, відсутність житла й засобів, важка хвороба, засудження на тривалий термін і ін.

Чинники стабільності шлюбу

Зовнішні об'єктивні чинники - загальний рівень життя, стабільність економічної, політичної та соціальної системи суспільства.

Зовнішні суб'єктивні чинники: сила соціального контролю (ефективність правових і моральних норм, культурні й національні традиції),

Внутрішні об'єктивні чинники: житлові й матеріальні умови життя конкретної сім'ї.

Внутрішні суб'єктивні чинники: міжособистісні почуття членів сім'ї, психофізична сумісність, функціонально-рольова узгодженість, задоволеність шлюбом.

Мотиви обирання шлюбу

Дослідження соціологів показує, що люди одружуються не лише за любовною мотивацією, друге місце посідає спільність інтересів і поглядів, третє – приємне проведення часу, четверте - прагнення до отримання задоволення, п'яте - орієнтація на шлюб.

Стадії сімейно-шлюбних відносин (за В.Зацепіним):

- глибока, жагуча закоханість, коли один із подружжя займає велику частину уваги, а його образ, лише спогад про нього викликає тільки позитивні емоції;

- деяке охолодження, образ іншого рідше впливає у свідомості і його відсутність не гнітить, він у спогадах не завжди викликає позитивні емоції, але його поява піднімає настрій;

- відбувається подальше охолодження. Настрій не піднімається при приході іншого, потрібна увага іншого, щоб підняти настрій;

- присутність іншого викликає роздратування, і інший розглядається вже не через призму гідностей, а недоліків. Виникає негативна настанова, шукається і знаходиться злий намір;

- негативна настанова цілком опановує людиною.

5. Основні тенденції розвитку інституту сім'ї

За невеличкий історичний проміжок відбулося чотири трансформації парадигм сім'ї, і цей процес триває й нині.

Якщо на рубежі ХХ століття суспільство потерпало руйнацію так званої патріархальної моделі сім'ї, що збереглася сьогодні в більш-менш ортодоксальному вигляді тільки в деяких районах Італії, то на початку століття почала інтенсивно руйнуватися суспільна мораль у тій її частині, що регламентує сімейно-шлюбні відносини. Це було пов'язано із загальною кризою релігійної християнської етики, з явищем релігійного нігілізму, тому що саме християнська етика складала основу суспільної моралі Європи.

Третім етапом трансформації інституту сім'ї є зростання так званих неповних сімей, що обумовлюється активізацією феміністських рухів, з одного боку, і зростанням матеріального добробуту "середнього європейця" – з іншого.

Четвертим етапом, що відбувається сьогодні, є повернення до культивування цінностей сім'ї та її класичного розуміння, пропаганда міцної стабільної сім'ї як фундаменту суспільства. Практично в усіх країнах Західної Європи й у США чинник добропорядного сім'янина розглядається як домінуючий при оцінці перспектив кар'єри в політиці або бізнесі.

Сучасна сім'я відрізняється від традиційної соціально-демографічними характеристиками, соціокультурними проблемами, психологічними особливостями. Нові кількісні і якісні параметри сім'ї зумовлюють і специфіку виконуваних сім'єю функцій, особливо репродуктивної та виховної.

Тенденції розвитку української сім'ї:

- зростання кількості молоді шлюбного віку, що шлюб не обрали;
- зростання неповних сімей;
- збільшення кількості малодітних сімей;
- перерозподіл традиційних ролей у сім'ї;
- збільшення кількості розлучень.

Економічні реформи, свобода індивідуальної діяльності змінюють суспільство. І pojawiaються багаті, бідні, жебраки, безробітні. І якщо для колишнього суспільства характерні були такі типи сімей, як сім'я робітника, сім'я колгоспника, сім'я інтелігента, то в сучасному суспільстві можна виділити багато нових типів: сім'я мільйонера, бізнесмена, вуличного торгівця, безробітного.

У своєму розвитку сім'я стрімко йде від багатодітності до малодітності. Після 1987 року народжуваність стала падати, смертність населення збільшилася. Появилось багато бездітних сімей. В Україні переважає одnodітна сім'я.

З початку 70-х років спостерігається чітка тенденція збільшення числа дітей, народжених поза зареєстрованим шлюбом. В 1970 року кожне 10 немовля появлялося поза шлюбом.

Нова структура сім'ї обумовлюється чітко виявленим процесом, її нуклеаризацією. Від 50% до 10% молодих сімей хочуть жити окремо від батьків. Нуклеаризація характерна для розвитку сім'ї у всьому світі. Появились й інші (альтернативні) сім'ї. Це сім'я, де чоловік, маючи дружину й дітей і підтримуючи їх, у той самий час має ще й коханку й так само її утримує. Обидві сім'ї знають про існування одна однієї. Така форма сім'ї отримала назву сім'ї - конкубінат. Нерідко появляються сім'ї, де чоловік і дружина живуть в окремих квартирах. Це так званий годвії-шлюб.

Хоча в сучасній сім'ї відносини між чоловіком і дружиною будуються за принципом взаємозамінності, де відсутня жорстка закріпленість обов'язків, у ній намічається тенденція традиціонолізації сімейних ролей у патріархальному їх вигляді.

Відзначається деяка формалізація сімейних відносин, коли сімейне життя будується на виконанні обов'язків без особливих душевних витрат, коли акцентуються в сім'ї матеріальні проблеми, коли в спілкуванні сім'ї немає тепла, турбота, уваги.

У нашій країні сім'я сьогодні перетирпає період, що давно пройдений у країнах Європи, - період нігілізму стосовно ролі інститутів сім'ї й шлюбу в суспільстві. При цьому ми не спостерігаємо ні активізації феміністських рухів, ані тим більше зростання матеріального добробуту громадян країни, що є прихованим мотивом тенденцій, які описуються на Заході. Тим часом статистика свідчить про стійку тенденцію до руйнації цього соціального інституту. З одного боку, майже третина шлюбних відносин мають характер так званих «цивільних шлюбів», з іншого – до 50% шлюбів розпадаються в середньому на 3-й рік свого існування. Очевидно, соціальні чинники деградації інституту сім'ї в нашій країні, мають цілком відмінні корені, хоча за формою й повторюють начебто західний досвід. Деякі вчені припускають, що основною з причин деградації інституту сім'ї в нашій країні є чинник масових соціальних очікувань людей, котрі створюють сім'ю.

З одного боку, ідеальні уявлення людей про шлюб в умовах України входять у суперечність із стійкою традиційною для нашого менталітету практикою сімейно-шлюбних відносин. З іншого боку, спроби уникнути негативних закономірностей, які властиві для вітчизняної соціальної практики, приходять до пошуку нових соціальних стратегій створення сім'ї, що, відтворюючись масово, стають уже новою суспільною нормою й у подальшому можуть привести до появи інших соціальних інститутів сім'ї.

Загальна характеристика студентської сім'ї:

Більш ніж 50% студентських сімей мешкають із батьками, 1/3 мають кімнату в гуртожитку; 6,5% винаймають квартиру; 10% мешкають окремо один від одного. Допомогу від батьків отримують 90% студентських сімей, інші 10% утримують себе самостійно.

Стан розвитку сім'ї в Україні вимагає виваженої державної соціальної політики, що зорієнтована на підтримку сім'ї, і передбачає об'єднання зусиль державних структур, соціальних інститутів та громадськості.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Як визначаються в соціології «сім'я» і «шлюб»?
2. Як Ви ставитесь до запровадження шлюбного контракту?
3. Що вивчає соціологія сім'ї та шлюбу?

4. В чому полягає основний зміст соціальних функцій сім'ї?
5. Що ви розумієте під структурою сім'ї?
6. Які Ви знаєте основні типи сім'ї?
7. Які є етапи життєвого циклу сім'ї?
8. Які Ви знаєте соціальні фактори кризи сучасної сім'ї?
9. Які існують основні шляхи стабілізації сім'ї?
10. Охарактеризуйте основні тенденції розвитку української сім'ї.
11. Що слід розуміти під демографічною політикою?

Додаткова література з теми

1. Агильдиева Е.Ф. Городская многодетная сім'я//Социол.исслед.-М, 1990. – №9.
2. Антонов А.И., Борисов В.А. Кризис семьи и пути его преодоления.
3. Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи – М.: Логос, 1996
4. Голод С.И. Будущая семья: какова она? – М.: Наука, 1990
5. Заостровцев А.П. Социология семьи// Социально-полит. журнал.– М, 1993.– №9–10
6. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії : Навч.посіб. – К.: МАУП, 2004
7. Мацковський М.С. Социология семьи: проблемы, теории, методологии и методики. – М.: Наука, 1989
8. Семья: социально-психологические и этические проблемы: Справочник. – К.: Политиздат, 1990
9. Семья: Справочник. – К, 1990
10. Сімейний кодекс України. - К, 2002
11. Студенческая семья: состояние, проблемы, перспективы. – Минск: Университское, 1991
12. Піча В.М. Соціологія сім'ї// Соціологія: Курс лекцій/ За ред. В.М.Пічі – Львів, 2003
13. Фролов С.С. Социология : Учебник. – М.: Логос, 1997
14. Черниш Н.Й. Соціологія: Курс лекцій. – Л.: Кальварія, 1996. –Вип. 4
15. Якуба О.О. Сім'я як соціальний інститут./ Соціологія: –Харків, 1996

Соціологія [Текст]: Конспект лекцій для здобувачів освітньо-професійного рівня фаховий молодший бакалавр денної форми навчання всіх спеціальностей/ уклад. С.С. Мацерук. – Любешів: Любешівський технічний коледж Луцького НТУ, 2023. – 93с.

Комп'ютерний набір і верстка : С.С.Мацерук
 Редактор: С.С. Мацерук

Підписано до друку .....2023р.Формат А4.Гарн. Таймс.
Папір офіс. Гарн. Умовн. друк. арк. 3,5.
Обл..вид. арк. 3,4. Тираж 15 прим.

Інформаційно- видавничий відділ
Луцького національного технічного університету
43018 м. Луцьк. вул.. Львівська, 75
Друк – ІВВ Луцького НТУ